

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

η *Βυζαντινή Άρτα*
και τα μνημεία της

ΑΘΗΝΑ 2002

Στον κυρίως ναό και στο βόρειο τοίχο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, που σώζεται αποσπασματικά, αφού στο σημείο αυτό έχει ανοιχθεί μεταγενέστερα παράθυρο. Στη δυτική πλευρά με δυσκολία διακρίνονται η Προσευχή στη Γεθσημανή, η Προδοσία του Ιούδα και η Αποκαθήλωση. Στους μικρούς πλάγιους χώρους σώζονται καλύτερα οι σκηνές με τους Επτά παίδας τους εν Εφέσω και τους Τρεις παίδας εν τη καμίνω, δύο παραστάσεις που σπάνια απαντούν στη μνημειακή ζωγραφική. Οι δύο αυτές παραστάσεις παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στην πρώτη οι επτά νεαροί άνδρες (Εξακουστούδιανός, Μαξιμιλιανός, Ιωάννης, Μαρτίνος, Ιάμβλιχος, Αντόνινοσ και Διονύσιος) εικονίζονται σε διαφορετικές στάσεις μεταξύ τους, με σχετικά καλή προοπτική. Φορούν κοντούς χιτώνες με πλατιά σιρίτια στις παρυφές και δρομίδες στα πόδια. Κοντά σε κάθε μορφή υπάρχει κρεμασμένο από ένα διπλό καλάθι με την τροφή τους.

Στη δεύτερη παράσταση οι τρεις νέοι φορούν επίσης πλούσιες ενδυμασίες και στο κεφάλι μικρό κωνικό καπέλο, χαρακτηριστικό των κατοίκων της Ανατολής. Οι τρεις άνδρες απεικονίζονται πάνω από τοξωτό καμίνι από το οποίο βγαίνουν φλόγες φωτιάς. Πάνω τους άγγελος Κυρίου κρατάει ανοιχτά τα χέρια του σε ένδειξη προστασίας.

Στο κέντρο του τρούλου υπήρχε η κατεστραμμένη σήμερα μορφή του Παντοκράτορα και πιο κάτω μια ζώνη με τέσσερα μετάλλια με σπηθίους αγγέλους, γύρω από τα οποία υπάρχουν άλλοι άγγελοι σε στάση προσκύνησης. Στο τύμπανο του τρούλου ανάμεσα στα παράθυρα εικονίζονται οκτώ ολόσωμοι προφήτες.

Στο κάτω μέρος των τοίχων του κυρίως ναού εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι ασκητές ή στρατιωτικοί άγιοι με ωραίες στρατιωτικές ενδυμασίες, που διακρίνονται όμως με δυσκολία.

Στο νόρθηκα υπήρχαν σκηνές από το βίο και τα θαύματα του αγίου Νικολάου, από τις οποίες σήμερα δυστυχώς διακρίνονται λιγοστές παραστάσεις. Στο βόρειο τοίχο διακρίνεται ο άγιος σε καράβι, πιθανώς σκηνή κάποιου θαύματος.

Οι τοιχογραφίες προβάλλουν πάνω σε έντονα γαλάζιο βάθος. Μεγαλογράμματα επιγραφές χαρακτηρίζουν τις περισσότερες σκηνές. Οι μορφές είναι ραδινές με εκφραστικές χειρονομίες και συγκρατημένες στάσεις. Τα περιγράμματα των μορφών είναι έντονα και το πλάσιμο γίνεται με σκουρόχρωμους προπλάσμούς που προσδίδουν δύναμη στα χαρακτηριστικά τους.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αι. Μολονότι δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί, μπορεί ωστόσο κανείς να διακρίνει έναν αρχαϊσμό που τις χαρακτηρίζει και παραπέμπει σε παλαιότερα μνημεία. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί είναι από τις λιγοστές που σώζονται από την πρώιμη εποχή, όταν το Δεσποτάτο της Ηπείρου βρισκόταν στο μεγαλύτερο σημείο της δυνάμεις του.

Η Βλαχέρνα

Η Βλαχέρνα (εικ. 76), καθολικό άλλοτε ονομαστού μοναστηριού, είναι από τα πιο γνωστά μνημεία της Άρτας, γιατί εδώ ετάφησαν αρκετά μέλη της οικογένειας των Κομνηνοδοουκάδων ηγεμόνων της Ηπείρου. Σήμερα είναι ενοριακός ναός του ομώνυμου χωριού και βρίσκεται βορειοανατολικά της Άρτας, στην απέναντι όχθη του ποταμού Αράχθου.

Η Βλαχέρνα αναφέρεται για πρώτη φορά σε συνοδική επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου, από την οποία γνωρίζουμε ότι η μονή ήταν αρχικά ανδρική, αλλά ανάμεσα στα έτη 1224-1230 μετατράπηκε σε γυναικεία.

Σύμφωνα με την επιστολή του Απόκαυκου, σε αυτή μόναζαν γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής, «τά τε γένη και τούς τρόπους ἐπίσημα».

Η δεύτερη γνωστή μνεία γίνεται στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, όπου αναφέρεται ότι ο δεσπότης της Ηπείρου Θωμάς, κατά την πολιορκία της Άρτας (1304) από τα στρατεύματα του Καρόλου II δ'Ανζου, εγκατέλειψε το Κάστρο και κατέφυγε στη Βλαχέρνα («à une abbaye de Notre Dame que on dit la Blakerne»).

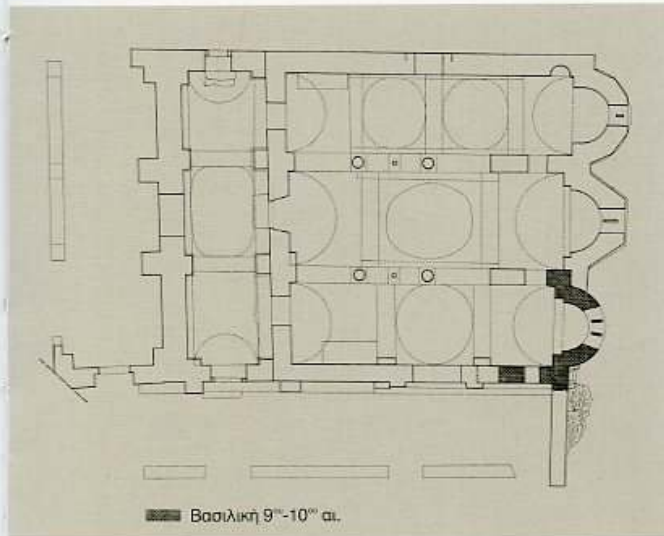
Την περίοδο της τουρκοκρατίας, και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων του 1821 και του 1854, η μονή υπέστη πολλές μετασκευές, ενώ το 1833 κατασκευάστηκε ο πυλώνας του περιβόλου της.

Στα νεότερα χρόνια πληροφορίες για

τη μονή έδωσε ο γνωστός μητροπολίτης Άρτας Σεραφείμ Ξερόπουλος ή Βυζάντιος (1884) και λίγο αργότερα (1886) ο ρώσος αρχιμανδρίτης Αντωνίνος, ο οποίος έκανε και σκαριφήματα του ναού. Το ίδιο έτος τη μονή επισκέφθηκε ο Σπ. Λάμπρος, ο οποίος ενδιαφέρθηκε κυρίως για τις επιγραφές των τάφων, και λίγο αργότερα ο Γ. Λαμπάκης (1898), που δημοσίευσε φωτογραφίες και την κάτοψη του καθολικού. Με τη μελέτη του μνημείου εκτενέστερα ασχολήθηκε ο Α. Ορλάνδος (1936) και αργότερα ο καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος, ο οποίος έδωσε στοιχεία για τις παλαιότερες φάσεις του ναού. Το 1975 αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες του καθολικού κάτω από τα νεότερα ασβεστοκονιάματα, τις οποίες μελέτη η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου.

Εικ. 76. Βλαχέρνα.
Ανατολική όψη.

Αρχιτεκτονική

Η Βλαχέρνα ήταν έως και το 1814 αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Σήμερα τιμάται στην Κατάθεση της Τιμίας Εσθήτος της Παναγίας και εορτάζει στις 2 Ιουλίου.

Η μονή αποτελείται από το καθολικό και μερικά νεότερα κελιά, στη νότια και τη νοτιοδυτική πλευρά. Το καθολικό έχει κτιστεί στον τύπο της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής, η σημερινή μορφή του όμως είναι αποτέλεσμα διαφόρων επεμβάσεων που έγιναν κατά εποχές. Στην αρχική θολωτή βασιλική προστέθηκαν αργότερα τρεις τρούλοι, από ένας σε κάθε κλίτος, καθώς και ένα φουρνικό στο βόρειο κλίτος.

Η Βλαχέρνα κτίστηκε στη θέση ενός παλαιότερου ναού, που χρονολογείται στα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 10ου αι. και στον οποίο ανήκουν το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου (διακρίνεται η διαφορά στην τοιχοποιία) και η νότια αψίδα, που έχει ενσωματωθεί στο σημερινό κτίριο (εικ. 77-78). Η νότια αψίδα αποτελού-

Εικ. 77. Βλαχέρνα. Κάτοψη.

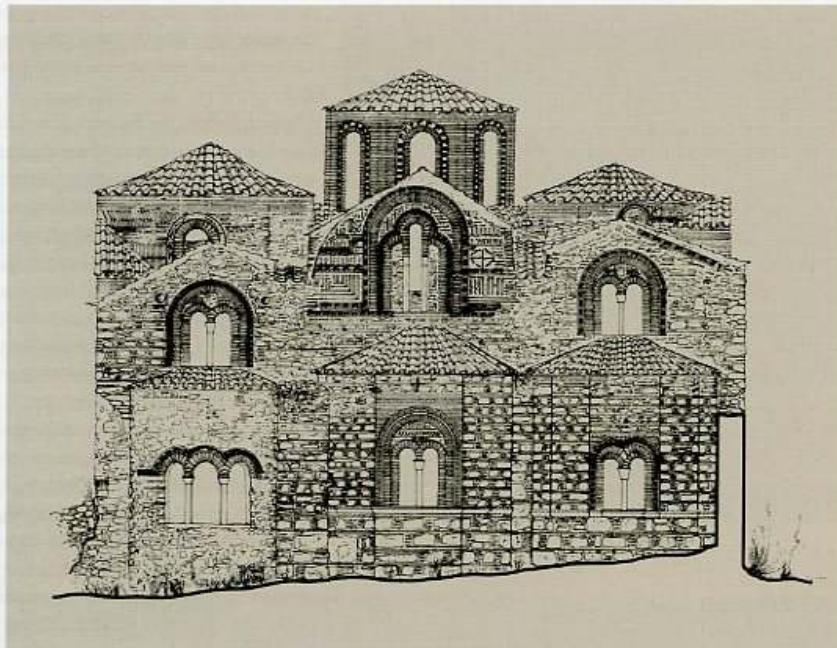
σε την κεντρική αψίδα του αρχικού ναού, ο οποίος είχε κτιστεί στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τριμερές ιερό και ξύλινη στέγη.

Ο σημερινός ναός διαιρείται εσωτερικά με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Καθεμιά από τις κιονοστοιχίες αποτελείται από δύο μεγάλους κίονες, μεταξύ των οποίων υπάρχει άλλος μικρότερος, τετράγωνος στο κάτω μέρος και οκταγωνικός στο πάνω, ο οποίος τοποθετήθηκε μεταγενέστερα, πιθανώς όταν έγινε η προσθήκη των τρούλων. Στην ανατολική πλευρά εξέχουν οι τρεις αψίδες του ιερού (εικ. 77-78), από τις οποίες η νότια είναι ημικυκλική, η μεσαία τρίπλευρη και η βόρεια ημικυκλική κάτω και πεντάπλευρη στο πάνω μέρος. Ο νάρθηκας στα δυτικά είναι μεταγενέστερη προσθήκη.

Το ιερό είναι τριμερές. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τα παραβήματα με τοίχους, στους οποίους ανοίγεται από ένα τοξωτό άνοιγμα. Στις αψίδες του ιερού βήματος και της πρόθεσης ανοίγεται από ένα δίλοβο παράθυρο, που χωρίζεται με μαρμάρινους κιονίσκους και περιβάλλεται εξωτερικά από πλίνθινα βαθμιδωτά πλαίσια (εικ. 81). Αντίθετα, η αψίδα του διακονικού έχει ένα τρίλοβο παράθυρο με αμφικιονίσκους (στοιχείο παλαιότητας) και πλαισιώνεται εξωτερικά με πλίνθους και οδοντωτή ταινία στο πάνω τοξωτό μέρος.

Πέντε είσοδοι οδηγούσαν στον κυρίως ναό, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά σήμερα τοιχισμένες, και άλλες τρεις που ανοίγονταν στη δυτική πλευρά. Από αυτές σήμερα παραμένει ανοιχτή η κεντρική είσοδος της δυτικής πλευράς, ενώ οι πλάγιες έχουν μετατραπεί σε παράθυρα.

Τα κλίτη στεγάζονται με ημικυκλικές καμάρες εσωτερικά και δικλινείς στέγες εξωτερικά, από τις οποίες η μεσαία είναι ψηλότερη και διακόπτεται στο κέντρο από τρούλο. Μικρότεροι τρούλοι υπάρχουν και στα πλάγια κλίτη, που εξέ-

χουν πάνω από τις στέγες, κρύβονται όμως πίσω από τα αετώματα που υψώνονται εξωτερικά πάνω από τη βόρεια και τη νότια πλευρά. Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική ιδιορρυθμία που συναντάται και στο νάρθηκα του ναού της Αγίας Θεοδώρας. Στο βόρειο κλίτος υπάρχει επίσης ένα φουρνικό, δηλαδή ένας αβαθής τρούλος.

Οι τρούλοι και το φουρνικό πιστεύεται ότι προστέθηκαν στο μνημείο αργότερα, και πιθανώς την εποχή που η μονή από ανδρική έγινε γυναικεία. Τότε θα πρέπει να τοποθετήθηκαν και οι κιονίσκοι στο κέντρο των κιονοστοιχιών, μαζί με το υπόλοιπο σύστημα των τρούλων.

Εικ. 78. Βλαχέρνα. Σχεδιαστική αποτύπωση ανατολικής πλευράς.

Το δάπεδο του κυρίως ναού έχει έντονη υψομετρική διαφορά από το δάπεδο του νάρθηκα στα δυτικά, ο οποίος είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Ο νάρθηκας έχει δύο εισόδους στη βόρεια και τη νότια πλευρά, το πλάτος των οποίων περιορίστηκε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Μια άλλη είσοδος, τοιχισμένη σήμερα, ανοιγόταν επίσης στη δυτική πλευρά. Κατά μία εκδοχή, η Βλαχέρνα είχε στοές νότια και δυτικά, στις οποίες ανήκουν οι παραστάδες που σώζονται σήμερα.

Η εκκλησία είναι κτισμένη με γκριζοπράσινους λίθους και πλίνθους κάθετα και οριζόντια τοποθετημένες (πλινθοπε-

Εικ. 79. Βλαχέρνα. Δείγματα κεραμοπλαστικού διακόσμου του καθολικού.

α

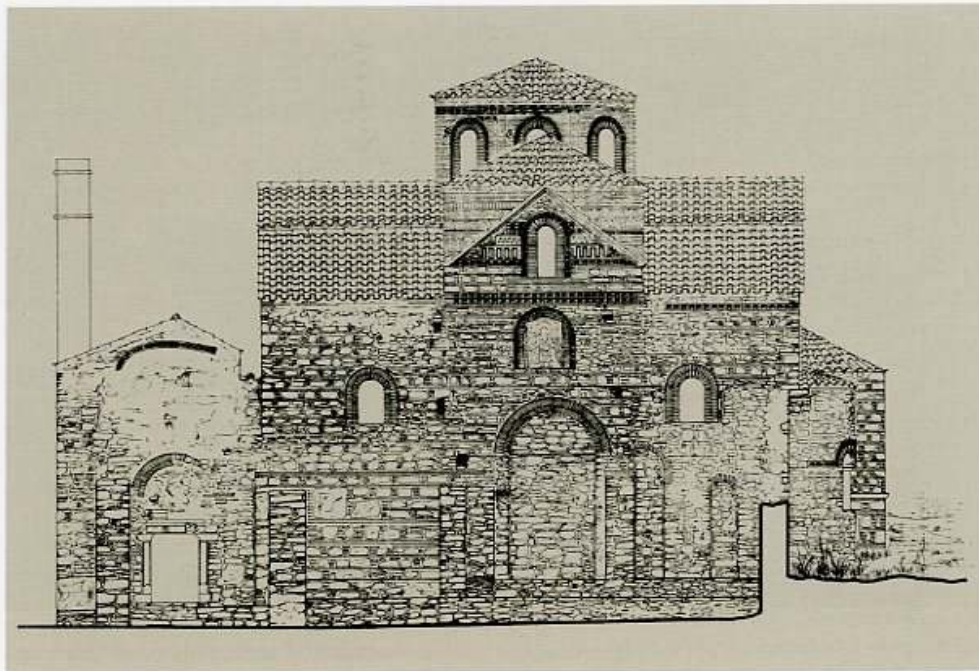

β

γ

ρίκλειστο σύστημα). Αντίθετα, οι τρούλοι και τα αετώματα είναι κτισμένα σχεδόν εξ ολοκλήρου με πλίνθους.

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση του ναού παρουσιάζει αρκετά προβλήματα. Κατά την επικρατέστερη άποψη, η Βλαχέρνα κτίστηκε το πρώτο μισό του 13ου αι. (1224-1230) στη θέση παλαιότερου ναού που χρονολογείται στα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 10ου αι. Γύρω στα μέσα του 13ου αι. προστέθηκαν στην εκκλησία οι τρούλοι, ενώ στα τέλη του 13ου αι. προστέθηκε ο νάρθηκας και οι στοές, που σήμερα δεν σώζονται.

Ο εξωτερικός διάκοσμος

Ο εξωτερικός διάκοσμος του μνημείου περιορίζεται κυρίως στην ανατολική

Εικ. 80. Βλαχέρνα. Σχεδιαστική αποτύπωση νότιας πλευράς.

πλευρά και στα αετώματα της στέγης. Στο διάκοσμο δεν υπάρχει συμμετρία. Τα διακοσμητικά θέματα σχηματίζονται με πλίνθους, υπάρχουν όμως και πλίνθοι που έχουν δεχθεί στο πάχος τους ειδική επεξεργασία (έγκοπτες, δισέψιλον, αμυγδαλόσχημες, λατινικό σίγμα κ.ά.). Το δίλοβο παράθυρο της κεντρικής αψίδας περιβάλλεται από υπερυψωμένο καμπύλο πλαίσιο και ταινία με έγκοπτες πλίνθους (εικ. 81). Το τύμπανο μεταξύ των τόξων του παραθύρου και του πλαισίου διακοσμούνται ταινίες με ψευδοκουφικά κοσμήματα, δισέψιλον κ.ά. Οδοντωτές ταινίες και ταινίες με έγκοπτες πλίνθους διακοσμούν επίσης και τα δίλοβα παράθυρα στο πάνω μέρος της ανατολικής πλευράς και το παράθυρο στην αψίδα της πρόθεσης.

Ιδιαίτερα διακοσμημένο είναι το κεντρικό αέτωμα της ανατολικής πλευ-

ράς, όπου ανοίγεται παράθυρο με τεταρτοκυκλικά ανοίγματα (σήμερα φραγμένα). Καμπύλα πλαίσια, οδοντωτές και πριονωτές ταινίες περιβάλλουν το παράθυρο, ενώ διακοσμημένη είναι και η υπόλοιπη επιφάνεια του αετώματος. Αντίστοιχος είναι και ο διάκοσμος των άλλων αετωμάτων. Τη διακόσμηση συμπλήρωναν εντοιχισμένα αγγεία, τα οποία όμως έχουν καταστραφεί.

Ο διάκοσμος στους τοίχους του ναού είναι απλός. Στη βόρεια πλευρά σώζεται ζώνη με ψαροκόκαλο πλαισιωμένη από κατακόρυφες πλίνθους και στη δυτική πλευρά μικρού μήκους ταινίες με κατακόρυφες πλίνθους.

Ο γλυπτός διάκοσμος

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού αποτελείται από τα κιονόκρανα των εσωτερικών κιονοστοιχιών και των κιονίσκων των παραθύρων. Τα κιονόκρανα των κιόνων είναι σε δεύτερη χρήση, προέρχονται από αρχαία ή παλαιοχριστιανικά κτίρια και έχουν δεχθεί επιθήματα με μορφή κολουροπιρμιδοειδή. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επιθήματα των οκταγωνικών κιονίσκων, που διακοσμούνται στην κύρια όψη τους με σταυρούς ανάμεσα σε φυτικό κόσμημα. Κολουροπιρμιδοειδή είναι και τα κιονόκρανα των κιονίσκων των παραθύρων, που διακοσμούνται με ανάγλυφα ανθήμια και φύλλα.

Στο γλυπτό διάκοσμο του μνημείου συμπεριλαμβάνεται και η μαρμάρινη πλάκα που φράσσει σήμερα το παράθυρο της νότιας πλευράς του ναού (εικ. 82). Στην πλάκα εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, με στρατιωτική στολή και ψηλά υποδήματα με ιμάντες. Από την εκκλησία της Βλαχέρνας προέρχονται επίσης πολλά γλυπτά, που φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (εικ. 9).

Εικ. 81. Βλαχέρνα. Παράθυρο της μεσαίας κόγχης του ιερού.

Εικ. 82. Βλαχέρνα. Ανάγλυφο αρχαγγέλου Μιχαήλ. Νότια πλευρά.

Το τέμπλο

Το μαρμάρινο τέμπλο του ναού αντικαταστάθηκε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας με ξυλόγλυπτο, που χρονολογείται στο 17ο αι. (εικ. 83). Το αρχικό τέμπλο μπορεί να αναπαρασταθεί με σχετική ακρίβεια (εικ. 84), γιατί σώζονται πολλά τμήματά του εντοιχισμένα στο ναό. ενώ άλλα φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας.

Όπως όλα τα βυζαντινά τέμπλα, έτσι και το τέμπλο του καθολικού της μονής Βλαχέρνας ήταν μαρμάρινο και αποτελούνταν στο κάτω μέρος από πεσσίσκους, οι οποίοι κατέληγαν σε κιονίσκους, που βάσταζαν το επιστύλιο. Τα μεταξύ των πεσσίσκων κενά έφρασαν μαρμάρινα θωράκια. Αρκετοί (πέντε) από τους πεσσίσκους του τέμπλου αποτελούν σήμερα τα πλαίσια των θυρών του νάρθηκα και τοποθετήθηκαν εκεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Είναι διακοσμημένοι με ελισσόμενη κληματίδα σε διάφορους σχηματισμούς και εντυπωσιάζουν για την άριστη τεχνική εκτέλεση του αναγλύφου.

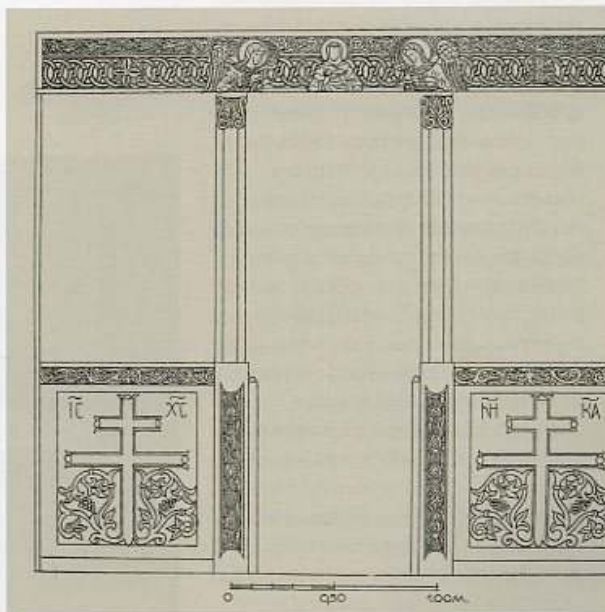
Εντοιχισμένα στις θύρες του νάρθηκα είναι επίσης και τμήματα του επιστυλίου του τέμπλου. Ένα άλλο τμήμα βρέθηκε εντοιχισμένο στο νότιο τάφο. Τα επιστύλια είναι δύο τύπων, από τα οποία το ένα (που πιθανώς προέρχεται από το τέμπλο του ιερού βήματος) αποτελείται από μια οριζόντια ταινία, διακοσμημένη με σφηρικούς τροχούς που περιβάλλουν ρόδακες, και ένα λοξότμητο γείσο με ανθέμια. Το επιστύλιο έφερε επίσης στο διάκοσμό του δύο δίσκους, όπου πιθανώς αρχικά υπήρχαν χαραγμένα μονογράμματα, τα οποία σήμερα φαίνεται να έχουν αποξεστεί. Το επιστύλιο αυτό πρέπει να ήταν τοποθετημένο στο τέμπλο του κεντρικού κλίτους και σήμερα φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας.

Το δεύτερο επιστύλιο διαφέρει αισθητά

Εικ. 83. Βλαχέρνα. Το τέμπλο.

Εικ. 84. Βλαχέρνα. Σχεδιαστική αναπαράσταση του βυζαντινού τέμπλου.

ως προς το διάκοσμο και την τεχνική από το προηγούμενο. Τμήματα του επιστυλίου αυτού βρίσκονται εντοιχισμένα πάνω από τη νότια θύρα του νάρθηκα (εικ. 8). Η οριζόντια ταινία και το γείσο που φέρει έχουν εντυπωσιακό διάκοσμο, αποτελούμενο από αλυσοειδές κόσμημα με συγκομβούμενους κύκλους και ελισσόμενο βλαστό αντίστοιχα. Ο διάκοσμος διακόπτεται από έξεργα κομβία και τις μορφές των αρχαγγέλων, που πλαισίωσαν την κεντρική μορφή της Παναγίας. Σήμερα στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου υπάρχει μόνον το τμήμα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ, ενώ το τμήμα με την Παναγία και τον αρχάγγελο Γαβριήλ, μισοκατεστραμμένο, φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήπσσας. Το επιστύλιο φέρει ίχνη κόκκινου χρώματος και εντυπωσιάζει για την επιμελημένη τεχνική του, την έντονη πλαστικότητα των μορφών και την ορθή προοπτική τους. Το επιστύλιο αυτό, που πιθανώς προέρχεται από το τέμπλο του διακονικού, είχε θωράκια διακοσμημένα με διπλό σταυρό (τύπου Αναστάσεως) και κλαδιά αμπέλου στο κάτω μέρος (εικ. 84).

Στο τέμπλο της πρόθεσης θα πρέπει να αποδώσουμε τα τμήματα του επιστυλίου που είναι εντοιχισμένα στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου και τα οποία έχουν εξίσου εντυπωσιακό διάκοσμο (εικ. 65). Αποτελείται επίσης από μια οριζόντια ταινία με συγκομβούμενα ανθέμια και γείσο διακοσμημένο με αλυσοειδές πλέγμα. Στο κέντρο του τέμπλου υπήρχε η παράσταση δύο παγωνιών, που συμπλέκουν τους λαιμούς. Η σύνθεση έχει επίσης αποδοθεί με έξεργο ανάγλυφο. Λόγω της άριστης τεχνικής τους εκτέλεσης τα ανάγλυφα του τέμπλου της Βλαχέρνας πιστεύεται ότι έγιναν από κωνσταντινοπολίτες τεχνίτες που εργάστηκαν για τους ηγεμόνες της Ηπείρου και ενδεχομένως εγκαταστάθηκαν στο Δεσποτάτο της Ηπείρου μετά την κατάλη-

ψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους.

Το σημερινό τέμπλο (εικ. 83) χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17ου αι. και αποτελείται από διάφορα ξυλόγλυπτα κομμάτια διαφορετικής προέλευσης, των οποίων η προσαρμογή έγινε με προχειρότητα. Έχει κατασκευαστεί με την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου και είναι εν μέρει επιχρυσωμένο.

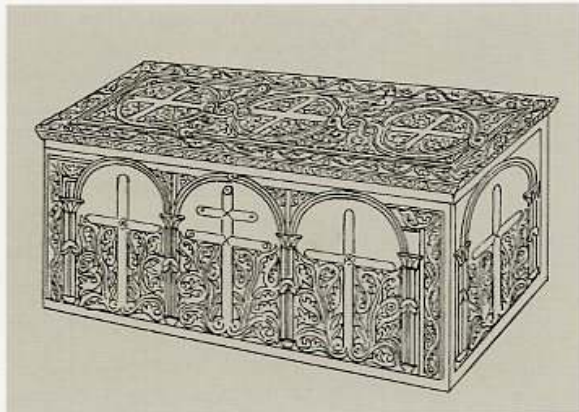
Οι τάφοι

Στο βόρειο και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού υπάρχουν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Η σημερινή τους μορφή δεν είναι η αρχική, αφού οι τάφοι ανοίχθηκαν για πρώτη φορά το 1896 από το μητροπολίτη Πρεβέζης Κοσμά και ανασυγκροτήθηκαν χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Το 1936 ο Α. Ορλάνδος ξανάνοιξε τους τάφους και προσπάθησε να ανασυνθέσει την αρχική τους μορφή.

Ο νότιος τάφος έχει διαστάσεις 2,05x0,81x0,90 μ. και φέρει στις δύο πλευρές θαυμάσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Στη δυτική του όψη διακοσμείται με αλυσιδωτό σταυρό (τύπου Αναστάσεως), κάτω από τόξο που έχει αποδοθεί με το ίδιο πλέγμα (εικ. 85). Δεξιά και αριστερά του σταυ-

Εικ. 85. Βλαχέρνα. Νότιος τάφος.

ρού υπάρχουν από ένας αετός με μία φτερούγα (φαίνεται σαν να έχουν κοπεί στα δύο), σύμβολα κοσμικής εξουσίας. Αντίστοιχος είναι και ο διάκοσμος του αναγλύφου της βόρειας πλευράς του τάφου. Οι μαρμάρινες πλάκες εντυπωσιάζουν για το σχεδόν έξοργο ανάγλυφο του διακόσμου τους και την άριστη τεχνική με την οποία έχουν αποδοθεί τα θέματα. Κατά τον Α. Ορλάνδο, ο τάφος αρχικά καλυπτόταν με ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, από την οποία σώθηκαν λιγοστά κομμάτια (βρέθηκαν κατά τη διάλυση των τάφων), που ατυχώς δεν δίνουν το σαφές νόημα της επιγραφής

Εικ. 86. Βλαχέρνα. Σχεδιαστική αναπαράσταση της τρίτης σαρκοφάγου.

Εικ. 87. Βλαχέρνα. Η μαρμάρινη πλάκα του νότιου τάφου.

ή την ταυτότητα του προσώπου που ενταφιάστηκε σε αυτόν.

Τα κομμάτια της επιγραφής φυλάσσονται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας. Η επιγραφή στην πλάκα είναι ορθογραφημένη και έχει συνταχθεί σε ιαμβικούς τρίμετρους. Τα γράμματα είναι επιμελώς χαραγμένα και για να είναι ευδιάκριτα τονίζονταν με κηρομαστίχη σε κόκκινο χρώμα. Μεταξύ των λέξεων υπάρχουν στιγμές τριγωνικά διατεταγμένες.

Η επιγραφή στα σωζόμενα τμήματά της έχει ως εξής:

- Α + τὸ μαρ[ύριον]....
 βροτῶν τῶ λαι κ...[μα]
 θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὐ[ί]τος...
 ματος τῆς.....
- Β .....έσωσι καὶ θιώσκου[σι]....
 .....τροφιεῖς συγκαλύπτεισθαι...
 .....ους μένοντα τοῦ πόρρο...
 .....νος αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκράτωρ..
- Γ ...ζω[ο]δοτῆς ἦν κέκ[λη]κε.....
 .....κοῆ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρ]ες...
 ...τῆς εὐκλειαν ης.....
- Δ ...Μιχαῖλ δεσπότης
 .....ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἄπλ....
 ...εὐψύχου θάρρους ἀρη[ί]φιλ...
 .....στέρου δίκην.....
- Ε .....ον περικλυτῶν σθένει, περο.....
 ...πεν]θερὸς μέγας ἀναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῆ
 γ[α]μβρὸς..
 ...κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον
 π.....
 .....διος ὡς θαυμασία, ἡ δ' ἡλικία κ....
 ...ἄθλον ἠνδρειωμένον, μελίχιον τὸ π.....
 ...ἡ ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π.....
 ...ος τῶ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου
 πει..
 ...ειόθιον, σαλιγγίσαντος ἐσχάτως ἀρ-
 χαγγ[έ]λου
 ..Δημη]τρίου μάρτυρος ἄλλων ἀγ[ί]ων],
 τῶν εὐαρέστω[ν].

Από τα συμφραζόμενα της επιγραφής ο Α. Ορλάνδος διατύπωσε την άποψη ότι ο τάφος ανήκε στο δεσπότη Μιχαήλ Β' Κομνηνό Δούκα. Σήμερα την πάνω πλευρά του νότιου τάφου καλύπτει μαρμάρινη πλάκα (είναι συναρμολογημένη από αρκετά κομμάτια) με θαυμάσιο ανάγλυφο διάκοσμο συμπλεκόμενων κύκλων, που περιβάλλεται από ωραίο πλαίσιο (εικ. 87). Σε αντίθεση με το πλαίσιο, που έχει αποδοθεί με επιπεδόγλυφη τεχνική, το κυρίως θέμα είναι σε διπλεπίπεδο ανάγλυφο. Κατά τον Α. Ορλάνδο, η πλάκα αυτή ήταν η καλυπτήρια πλάκα μιας άλλης σαρκοφάγου (εικ. 86), τμήμα της οποίας είναι σήμερα εντοιχισμένο στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου της εκκλησίας του Αγίου Μερκουρίου (Παλαιά Μητρόπολη) στην Άρτα. Σύμφωνα πάντα με τον Α. Ορλάνδο, η σαρκοφάγος προερχόταν επίσης από τη Βλαχέρνα, αν και παραμένει άγνωστη η θέση της στο ναό. Κατά μία άλλη όμως επικρατέστερη εκδοχή, η καλυπτήρια πλάκα του νότιου τάφου της Βλαχέρνας ήταν η αρχική και δεν σχετίζεται με την ανάγλυφη πλάκα του Αγίου Μερκουρίου.

Ο βόρειος τάφος είναι μικρότερη και πιο απλή κατασκευή, διαστάσεων 1,95x0,60x0,70 μ. Καλυπτόταν επίσης με μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα, η οποία δεν σώζεται ολόκληρη. Η πλάκα φέρει χαραγμένο έμμετρο επίγραμμα σε αρχαϊζουσα γλώσσα, που έχει χαραχθεί σε δύο στήλες, οι οποίες διαβάζονται εναλλάξ. Από αυτές ακέραια διατηρήθηκε μόνον η αριστερή στήλη, ενώ από τη δεξιά σώθηκαν ελάχιστα στοιχεία. Σύμφωνα με τη μεταγραφή του Α. Ορλάνδου, η επιγραφή έχει ως εξής:

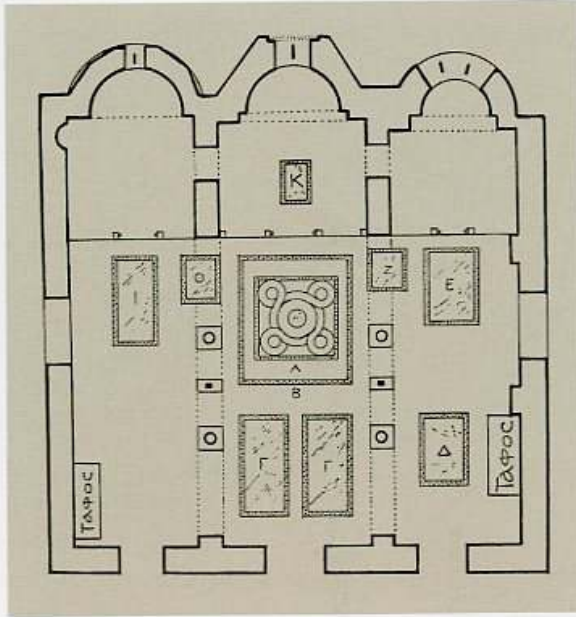
*Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου
 ἢ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ ΔΑΔ (=Δαυὶδ) λύρα
 5 πλὴν οὐκ ἀπεικός οὐ[δέ] τῆ φύσει ξένον*

*κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία
 μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
 10 εἰς φῶς πα[ρ]ήξε].
 ἢ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
 ἐν φιλότῃτι γνησιοστοργομένη
 15 Γῆ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῶ τῷ μόρῳ
 ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους
 καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω
 20 σ
 ἐνὸς γένους δήλωσις, ἀγνείας μιάς
 ἢ
 τὸ ψαλμικὸν πρόσσμα τοῦ Δα(β)ιδ μέλος
 ὡς.
 25 ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῆ τάφου κλίνη
 ζω.
 κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
 Σω
 ἀνεσπέρου, γῆς κοιλία τῆς πανδόχου
 30 Εὼ
 φαινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
 ἦς.*

Από την επιγραφή γίνεται κατανοητό ότι στον τάφο ενταφιάστηκαν δύο γιοι της Θεοδώρας Κομνηνοδούκαινας (αγίας Θεοδώρας), οι οποίοι πέθαναν από βίαιο θάνατο (πιθανώς δολοφονία). Από ιστορικές πηγές είναι γνωστό ότι πρόκειται για τους Ιωάννη και Μιχαήλ, νόμιμους γιους του Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα, οι οποίοι χάθηκαν μετά το θάνατο του πατέρα τους.

Το δάπεδο

Το δάπεδο του ναού διακοσμούσαν μεγάλων διαστάσεων μαρμάρινες πλάκες, τις οποίες περιέβαλλαν μαρμαροθετημένα πλαίσια, με πολύχρωμα μάρμαρα σε διάφορους συνδυασμούς (εικ. 88). Σήμερα έχει σωθεί αρκετά μεγάλο τμήμα του δαπέδου, που καλύπτεται για λό-

Εικ. 88. Βλαχέρνα. Γενική διάταξη των μαρμαροθετημάτων του δαπέδου.

Εικ. 89. Βλαχέρνα. Ομφάλιο δαπέδου.

γους προστασίας από το νεότερο ξύλινο δάπεδο. Στο κέντρο του μεσαίου κλίτους σώζεται το κεντρικό ομφάλιο, που διακοσμείται με πέντε συμπλεκόμενους κύκλους, οι οποίοι αποτελούν συμβολική απεικόνιση των Πέντε Άρτων (εικ. 89). Ο διάκοσμός του είναι ψηφιδωτός. Αλυσσοειδή πλέγματα περιβάλλουν τους κύκλους του ομφαλίου, στο κέντρο των οποίων υπάρχει επίσης ψηφιδωτό με διασταυρούμενα τρίγωνα ή τετράγωνα που περικλείουν από ένα φύλλο. Στον κεντρικό κύκλο του ομφαλίου υπήρχε πιθανώς η παράσταση δικέφαλου αετού (ατυχώς δεν σώζεται ολόκληρος). Τα μεταξύ των κύκλων κενά διακοσμούνται επίσης με φυλλαράκια.

Στο νότιο κλίτος, σχεδόν μπροστά στην είσοδο του διακονικού, έχουν τοποθετηθεί στο δάπεδο κομμάτια μιας πλίνθινης ζωφόρου, η οποία διακοσμείται με ανάγλυφη ελισσόμενη κληματίδα (εικ. 79γ). Η ζωφόρος, σπασμένη σε έξι κομμάτια, έχει τοποθετηθεί εκεί μεταγενέστερα, μετά την καταστροφή της μαρμάρινης πλάκας του δαπέδου που υπήρχε στο σημείο αυτό. Πιστεύεται ότι η ζωφόρος διακοσμούσε κάποιον από τους τοίχους της εκκλησίας.

Οι τοιχογραφίες

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του καθολικού της μονής Βλαχέρνας αποκαλύφθηκε το 1975-1977 κάτω από τα νεότερα ασβεστοκονιάματα και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μολονότι οι τοιχογραφίες δεν έχουν αποκαλυφθεί στο σύνολο τους, αποτελούν σημαντική μαρτυρία για το επίπεδο της τέχνης στην πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, αναιρώντας την άποψη για την καλλιτεχνική απομόνωση της Άρτας από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, τα δύο μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της εποχής.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος ανήκει σε

δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση, που χρονολογείται στα μέσα του 13ου αι., ανήκουν οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού με το ενδιαφέρον εικονογραφικό πρόγραμμα, που περιλαμβάνει μερικές σπάνιες στη μνημειακή ζωγραφική παραστάσεις.

Συγκεκριμένα, στο βόρειο τοίχο της πρόθεσης εικονίζονται δύο επάλληλες σκηνές από το βίο της Παναγίας, η σπάνια σκηνή της Ευλόγησης της Θεοτόκου από τους ιερείς, ο Ασπασμός της Μαρίας και της Ελισάβετ, και πιο κάτω ιεράρχες, από τους οποίους καλύτερα σώζεται ο άγιος Ελευθέριος. Στην κόγχη του διακονικού εικονίζεται η μορφή του αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Τοιχογραφίες έχουν επίσης αποκαλυφθεί στον τρούλο του νότιου κλίτους, όπου υπάρχει η σκηνή πιθανώς της Πεντηκοστής, και στα λοφία μορφές μαρτύρων, όπως π.χ. νοτιοδυτικά ο άγιος Μαρδάριος.

Στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού οι τοιχογραφίες έχουν αποκαλυφθεί σε μεγαλύτερο μέρος. Εικονίζονται σκηνές από τα Πάθη του Χριστού και τα μετά την Ανάσταση επεισόδια, που σχετίζονται με την ταφική χρήση του χώρου, αφού στο δυτικό μέρος του ναού υπάρχουν οι τάφοι των Κομνηνοδοουκάδων.

Στην καμάρα του νότιου κλίτους εικονίζονται ανά δύο σκηνές από τα Πάθη του Χριστού, όπως η Προσευχή, η Προδοσία (εικ. 91), η Κρίση του Πιλάτου (εικ. 66), ο Εμπαιγμός, ενώ στο τύμπανο του δυτικού τοίχου σε κυκλικά στηθάρια οι άγιοι Κοσμάς ο Ποιητής και Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Τοιχογραφίες υπάρχουν και στο εσωρράχιο του τόξου ανατολικά (βασιλείς της Παλαιάς Διαθήκης).

Στο βόρειο κλίτος είναι ζωγραφισμένες σκηνές από τα μετά την Ανάσταση επεισόδια: το Χαίρε των Μυροφόρων (εικ. 90), η Ψηλάφηση του Θωμά (εικ. 94), και στο τύμπανο του δυτικού τοίχου η Ίαση του Παράλυτου (η παράσταση διακρίνεται μισοκατεστραμμένη), που ανήκει ε-

Εικ. 90. Βλαχέρνα. Το Χαίρε των Μυροφόρων. Τοιχογραφία στον κυρίως ναό.

πίσης στον κύκλο των εορτών μετά το Πάσχα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του βόρειου κλίτους διαφοροποιείται από αυτό του νότιου (οι σκηνές είναι σε μικρότερη κλίμακα), γεγονός που οφείλεται πιθανώς στο ότι στο ναό εργάστηκαν δύο ζωγράφοι. Το διάκοσμο συμπληρώνουν πλατιές διακοσμητικές ταινίες με ωραία σχέδια.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού διακρίνονται για το μνημειακό ύφος τους και την εξαιρετική ποιότητά τους. Τα ακριβά υλικά, όπως το lapis lazuli (για το γαλάζιο χρώμα του βάθους των σκηνών και για τα ενδύματα), και η τεχνική των τοιχογραφιών στο καθολικό της μονής Βλαχέρνας παραπέμπουν σε έμπειρους ζωγράφους της εποχής, αλλά και σε χορηγούς με υψηλές καλλιτεχνικές απαιτήσεις. Στη δεύτερη φάση ανήκουν οι τοιχογραφίες του νάρθηκα. Τη νότια καμάρα κοσμούν παραστάσεις τεσσάρων εκκλησιαστικών συνόδων (εικ. 95) και στο φουρνικό έχει αποκαλυφθεί μέρος από τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας. Στην κεντρική θύρα, που οδηγεί στον κυρίως

Εικ. 91. Βλαχέρνα. Η Προδοσία. Τοιχογραφία στον κυρίως ναό.

ναό, εικονίζεται (διακρίνεται με δυσκολία) η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, πλαισιωμένη από δύο αρχαγγέλους με βασιλικές στολές (στο εσωρράχιο του τόξου). Στο τύμπανο του νότιου τοίχου υπάρχει η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ (συμβολική απεικόνιση της Αγίας Τριάδας). Σημαντικότερες είναι οι παραστάσεις που εικονίζονται στα μεγάλα αψιδώματα της δυτικής πλευράς: το Στιχηρό των Χριστουγέννων στο βόρειο και η παράσταση της Λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας στο νότιο αψιδώμα (εικ. 93). Το Στιχηρό των Χριστουγέννων, μια σπά-

Εικ. 92. Βλαχέρνα. Η Λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο νάρθηκα.

νια παράσταση στη βυζαντινή ζωγραφική, αποτελεί την εικονογράφηση του ύμνου «Τι σοί προσενέγκωμεν Χριστέ», που ψάλλεται στον εσπερινό των Χριστουγέννων, καθώς και στη Σύναξη «της υπεραγίας Θεοτόκου εν Βλαχέρναις», και ο οποίος εορτάζεται στις 26 Δεκεμβρίου. Η παράσταση έχει υποστεί αρκετές φθορές και διακρίνεται σήμερα με δυσκολία.

Στο κέντρο της σκηνής η Παναγία βρεφοκρατούσα είναι καθισμένη σε πολύτιμο θρόνο (σώζεται το κάτω τμήμα του θρόνου) και δεξιά και αριστερά κατά ζώνες τα διάφορα πρόσωπα του ύμνου: αριστερά οι μάγοι, απέναντι οι ποιμένες και πιο κάτω προσωποποιημένες η Γη (γυναικεία μορφή που προσφέρει το σπήλαιο της Γέννησης) και η Έρημος (επίσης γυναικεία μορφή που προσφέρει την ορθογώνια φάτνη). Από τις παραστάσεις του νάρθηκα μοναδική είναι η σκηνή της Λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας, που εικονίζεται στο νότιο αψιδώμα (εικ. 93, 96). Η παράσταση απεικονίζει τη λιτανείωση της θαυματουργής εικόνας της Οδηγήτριας, που γινόταν κάθε Τρίτη στην Κωνσταντινούπολη και η οποία είναι γνωστή από λεπτομερείς περιγραφές περιηγητών, που πήραν μέρος σε αυτή. Στο κέντρο της παράστασης μία ανδρική μορφή κρατάει στους ώμους της τη μεγάλη εικόνα της Παναγίας και πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από ομίλους ανδρών και γυναικών. Στο πίσω μέρος εικονίζεται τριώροφο κτίριο με κιονοστήρικτους εξώστες, από όπου γυναίκες παρακολουθούν τη λιτανεία (εικ. 14). Στο κάτω μέρος της παράστασης διαδραματίζονται σκηνές αγοράς και εικονίζονται πλανόδιοι μικροπωλητές με τιςπραμάτειες τους που παρακολουθούν τη γιορτή, όπως ο *χάζαρης πουλών τὸ χαθιάρι, ἢ λαχανωπόλησα με τὰ λάχανα* κ.ά. Χαρακτηριστική είναι η μορφή μιας ηλικιωμένης γυ-

ναίκας που έχει στο λαιμό της αλυσίδα με μια σειρά από μικρά δοχεία (εικ. 92).

Η επιγραφή *Ἡ χαρά τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγήτριας τῆς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει*, που συνοδεύει την παράσταση, δεν αφήνει αμφιβολίες ότι

Εικ. 93. Βλαχέρνα. Η Λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας. Σχεδιαστική αποτύπωση τοιχογραφίας στη νότια αψίδα του νάρθηκα.

πρόκειται για τη λιτανεία της εικόνας της Παναγίας στην Κωνσταντινούπολη. Προβληματική όμως παραμένει η απεικόνιση του θέματος αυτού σε μια εκκλησία της Ἀρτας.

Νεότερες μελέτες σχετίζουν την τοιχογραφία αυτή της Βλαχέρνας με την

Εικ. 94. Βλαχέρνα. Η Ψηλάφιση του Θωμά. Τοιχογραφία στον κυρίως ναό.

Εικ. 95. Βλαχέρνα. Παράσταση Οικουμενικής Συνόδου. Τοιχογραφία στο νάρθηκα.

Εικ. 96. Βλαχέρνα. Η Λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο νάρθηκα.

Άννα Παλαιολογίνα, σύζυγο του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α' Κομνηνού Δούκα, η οποία καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και με ιστορικά γεγονότα που απασχόλησαν την Πόλη την εποχή αυτή. Συγκεκριμένα, οι τρεις γυναικείες μορφές που ξεχωρίζουν μπροστά στο εορταστικό πλήθος (εικ. 96) έχουν ταυτιστεί από τη Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου με την Άννα Παλαιολογίνα, την αδελφή της Θεοδώρα Ραούλαινα και τη μητέρα της Ειρήνη-Ευλογία, αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

Οι τρεις αυτές προσωπικότητες είναι γνωστό ότι ήταν αντίθετες με την προ-

σπάθεια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', ο οποίος με τη Σύνοδο της Λυών, το 1274, προσπάθησε να πετύχει την ένωση της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας. Η πολιτική αυτή κίνηση του αυτοκράτορα προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στο Βυζάντιο και πολλοί εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν, μεταξύ των οποίων και η αδελφή του αυτοκράτορα Ειρήνη-Ευλογία. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η' ο γιος του Ανδρόνικος Β', στην προσπάθειά του να ηρεμήσει τα πράγματα, ακήρυξε τη Σύνοδο της Λυών και συγκάλεσε το 1284 τη Σύνοδο στο Αδραμύττιο, στην οποία η Ειρήνη-Ευλογία και οι δύο κόρες της Άννα και Θεοδώρα ήταν στη

Εικ. 97. Βλαχέρνα. Άποψη του βυζαντινού ναού και των προσκτισμάτων.

συνοδεία του πατριάρχη, σύμφωνα με την αναφορά του ιστορικού Παχυμέρη. Δεν αποκλείεται λοιπόν η τοιχογραφία αυτή της μονής Βλαχέρνας στην Άρτα να έγινε με σκοπό να εξάρει την προσπάθεια της ίδιας της Άννας Παλαιολογίνας και της οικογένειάς της για την εδραίωση της ορθοδοξίας και την αντίθεσή της στον καθολικισμό.

Η πρωτότυπη αυτή παράσταση της Λιτανείας της εικόνας της Παναγίας είναι εκτός των άλλων μοναδική και για τις πληροφορίες που προσφέρει στη μελέτη του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών.

Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα παρουσιάζουν τεχνοτροπικές διαφορές από αυτές του κυρίως ναού και χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αι.

Τα προσκτίσματα

Από το βυζαντινό μοναστήρι σώζεται μόνον το καθολικό. Τα κελιά στη νότια και τη νοτιοδυτική πλευρά είναι νεότερα (εικ. 97), κτίσματα πιθανώς του 19ου αι. Ένα μέρος του συγκροτήματος των κελιών της νότιας πλευράς έχει αναστηλωθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η μονή περιβάλλεται από περιβολότοιχο, ο πυλώνας του οποίου χρονολογείται το 1833.

Ο ναός της Παναγίας του Μπρυώνη

Περί τα 6 χλμ. νοτιοανατολικά της Άρτας και αριστερά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Νεοχωράκι βρίσκεται η εκκλησία της Παναγίας του Μπρυώνη (εικ. 98), αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Παλαιότερα η εκκλησία ήταν καθολικό μοναστηριού, σήμερα όμως είναι κοιμητηριακός ναός του γειτονικού οικισμού.

Η εκκλησία φέρει την προσωνυμία Μπρυώνη, η οποία κατά μία εκδοχή προέρχε-

ται από κάποιον Βρυώνη – πιθανώς κτήτορα ή ανακαινιστή της μονής – της ομώνυμης βυζαντινής οικογένειας, ένας κλάδος της οποίας ως γνωστόν ζούσε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Κατά μία άλλη εκδοχή, η εκκλησία ονομάστηκε Μπρυώνη από παραφθορά της λέξης περιώνυμος.

Πλίνθινη επιγραφή που υπάρχει στο ναό, χρονολογεί το μνημείο στα 1238 (εικ. 102). Σύμφωνα με αυτή, ο ναός υπήρξε πατριαρχικό σταυροπήγιο και αγιάστηκε από τον πατριάρχη Γερμανό Β'. Είναι γνωστό ότι ο πατριάρχης Γερμανός Β' επισκέφθηκε το 1238 την Άρτα, στην προσπάθειά του να τονίσει με την παρουσία του την εξουσία του στην εκκλησία της Ηπείρου, που κινδύνευε να αποσπαστεί από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου.

Η εκκλησία της Παναγίας του Μπρυώνη πυρπολήθηκε το 1821. Το 1867 άρχισαν εκτεταμένες εργασίες στο ναό, οι οποίες του έδωσαν τη σημερινή του

Εικ. 98. Παναγία Μπρυώνη. Αποψη από νοτιοανατολικά.

Η Παρηγορήτισσα

Η εκκλησία της Παρηγορήτισσας (εικ. 153), αφιερωμένη στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, κατέχει εξέχουσα θέση στην ιστορία της βυζαντινής τέχνης. Το μνημείο στη σημερινή του μορφή κτίστηκε στα τέλη του 13ου αι. από τον Νικηφόρο Α' Κομνηνό Δούκα, τη σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα και το γιο τους Θωμά, που αναφέρονται σε επιγραφή πάνω από το υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου του ναού.

Αντίθετα με άλλα μνημεία της Άρτας, η Παρηγορήτισσα δεν μνημονεύεται στις βυζαντινές πηγές. Οι παλαιότερες πληροφορίες που υπάρχουν για το ναό χρονολογούνται στην εποχή της τουρκοκρατίας. Σε ενθύμηση του 1701 αναφέρεται η παράδοση ότι ο Φαϊκ πασάς (προφανώς πρόκειται για τον Φαϊκ πασά που κατέλαβε την Άρτα το 1449) πήρε από την Παρηγορήτισσα κίονες και άλλα γλυπτά και τα μετέφερε στο Μαράτι, για να

Εικ. 153. Παρηγορήτισσα. Αποψη του ναού από βορειοδυτικά.

Εικ. 154. Παρηγορήτισσα. Χαλκογραφία από το βιβλίο του Th. Hughes (1821).

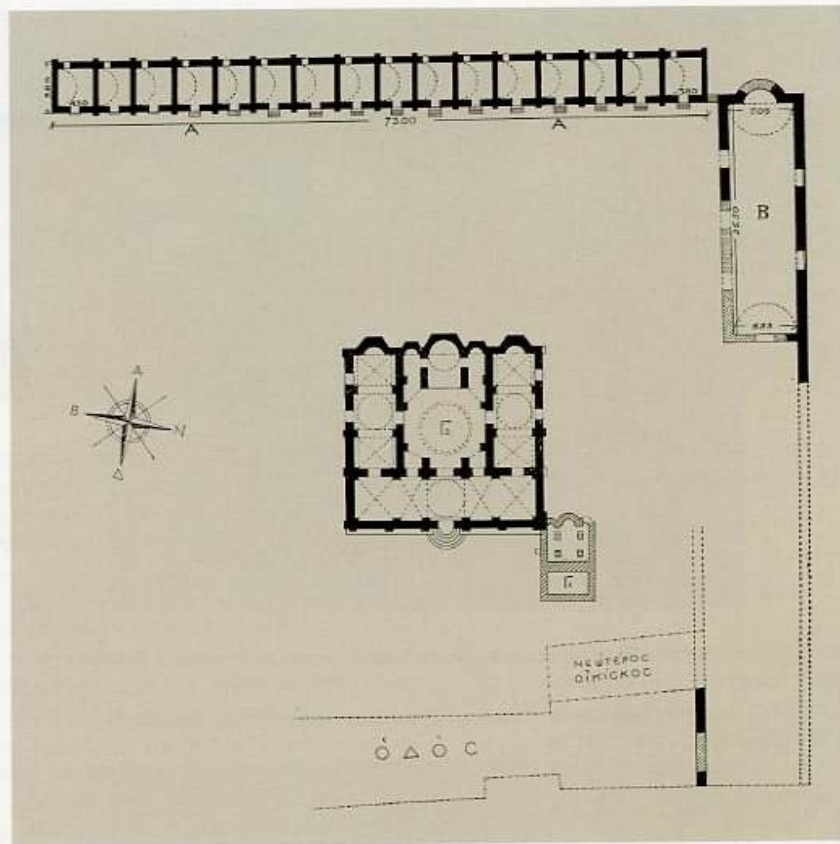

διακοσμήσει το τζαμί που έκτισε εκεί. Κατά την παράδοση, ο ναός παρέμεινε κλειστός έως τις αρχές του 16ου αι. (πιθανώς λόγω των στατικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε), όταν την εποχή αυτή επισκέφθηκε την Άρτα ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β', ο οποίος φιλοξενήθηκε στη μονή της Κάτω Παναγιάς. Σύμφωνα με την ίδια παράδοση, ο Βαγιαζήτ Β' σε αντάλλαγμα της περιποίησης που δέχθηκε από τους μοναχούς της μονής απέδωσε στους χριστιανούς την εκκλησία της Παρηγορήτισσας. Γύρω στα 1530 το ναό επισκέφθηκε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Α' (1522-1545) και έκανε εδώ α-

*Εικ. 155.
Παρηγορήτισσα.
Αποψη του ναού
από
νοτιοανατολικά.*

γιασμό, σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει σε επίθημα κιονίσκου στο γυναικωνίτη του ναού και η οποία αναφέρει: *ἦλθ(εν) ἐνταῦθα ὁ παναγιώτατος π(ατ)ριάρχης κύρ Ἱερεμίας/ ἐν τῷ ζηη' ἔτος μηνί Ἰουλλ(ίω) καὶ ἐποίησεν ἀγιασμόν* (εικ. 159). Ο πατριάρχης Ιερεμίας Α' καταγόταν από τη Ζίτσα Ιωαννίνων και επισκέφθηκε πολλά ελληνικά μοναστήρια, ενώ παράλληλα φρόντισε ιδιαίτερα για τα μοναστήρια της Ηπείρου. Σύμφωνα με επιστολή του πατριάρχη, η Παρηγορήτισσα την εποχή αυτή ήταν γυναικεία μονή και είχε περιέλθει σε φοβερή ένδεια. Για το λόγο αυτό με σιγίλιό του προσάρτησε τη μονή της Παρη-

γορήτισσας ως μετόχι στη μονή της Κάτω Παναγιάς.

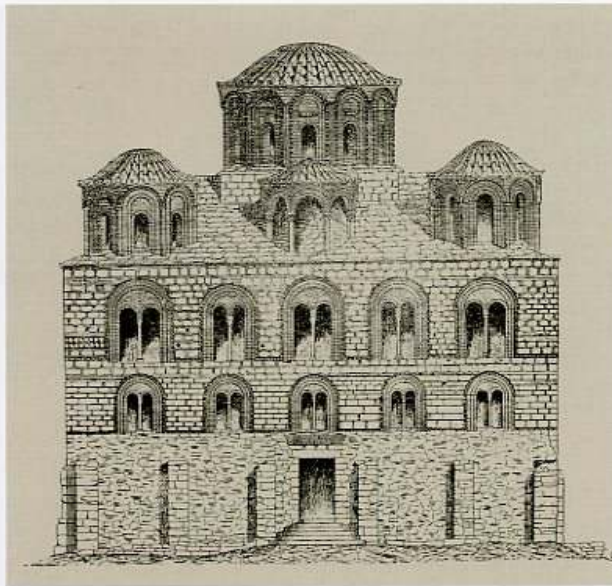
Το 1558, πιθανώς με φροντίδα των μοναχών της Κάτω Παναγιάς, έγιναν οι τοιχογραφίες στο ιερό του ναού από το μοναχό Ανανία, ενώ το 17ο αι. έγιναν και οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού στη θέση της ορθομαρμάρωσης που έφερε αρχικά ο κυρίως ναός.

Είναι βέβαιο ότι η εκκλησία της Παρηγορήτισσας δεν έγινε τζαμί και ότι εξακολουθούσε να βρίσκεται σε λειτουργία έως και το 1821. Την εποχή αυτή, κάτω από την πίεση των γεγονότων της επανάστασης, η εκκλησία (λόγω του ύψους και της θέσης της) μετατράπηκε

*Εικ. 156.
Παρηγορήτισσα.
Γενική κάτοψη
της μονής.*

από τους Τούρκους σε προμαχώνα, από όπου πολεμούσαν τους επαναστατημένους Έλληνες, οι οποίοι το 1821 πολιορκήσαν την Άρτα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που κάνει για το γεγονός αυτό ο στρατηγός Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του: «είναι μία μεγάλη εκκλησία ονομαζομένη Παρηγορίτσα κι' έχει απάνου ως μπεντένια του κάστρου· τάφτειασε ο Πασόμπεης Γιαννιώτης και είχε και κανονάκια απάνου και ήταν Τούρκοι μέσα και γύρα στην Παρηγορίτσα, ως το Σαράγι».

Οι Τούρκοι εγκατέστησαν στρατιωτική δύναμη στην Παρηγορήτισσα, η οποία παρέμεινε εκεί έως και το 1824. Σε ανα-

Εικ. 157. Παρηγορήτισσα. Σχεδιαστική αποτύπωση δυτικής πλευράς.

Εικ. 158. Παρηγορήτισσα. Σχεδιαστική αποτύπωση ανατολικής πλευράς.

Εικ. 159.
Παρηγορήτισσα.
Κιονόκρανο στο
γυναικωνίτη του
ναού με την
υπογραφή του
πατριάρχη
Ιερεμία Α'.

Εικ. 160.
Παρηγορήτισσα.
Σχεδιαστική
αποτύπωση
κιονοκράνου από
τον ουρανίσκο της
πρόσοψης.

φορά επίσης του προξένου της Αυστρίας στα Ιωάννινα Ferdinand Haas γίνεται λόγος ότι το 1854 η Παρηγορήτισσα χρησιμοποιήθηκε και πάλι ως προμαχώνας από τους Τούρκους.

Από το 17ο αι. υπάρχουν για το μνημείο αρκετές πληροφορίες που δίνουν στα βιβλία τους οι διάφοροι ευρωπαίοι περιηγητές, όπως οι άγγλοι G. Wheeler (γύρω στα 1675), J. Hobhouse (1810) και H. Holland (1813), ο γάλλος πρόξενος στην αυλή του Αλή πασά F. Rouquerville (γύρω στα 1820), ο άγγλος συνταγματάρχης W.M. Leake και άλλοι πολλοί που το επισκέφθηκαν, αρκετοί από τους οποίους άφησαν επίσης ενδιαφέρουσες γκραβούρες, ενδεικτικές της κατάστασης του ναού τις συγκεκριμένες εποχές.

Από τους έλληνες ερευνητές που ασχολήθηκαν με το μνημείο ο Π. Αραβαντινός και ο μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος ή Βυζάντιος χρονολόγησαν την Παρηγορήτισσα στον 9ο και τον 8ο αι. αντίστοιχα. Τέλος, με το μνημείο ασχολήθηκε εκτενέστατα ο Α. Ορλάνδος, αρχικά το 1919 και αργότερα το 1963. Το 1865 έγιναν εκτεταμένες εργασίες στο ναό και συμπληρώσεις στα ψηφιδωτά και στην κτητορική επιγραφή. Ωστόσο, η σημερινή μορφή του μνημείου είναι κυρίως αποτέλεσμα των ανα-

στηλωτικών εργασιών που έκανε ο Α. Ορλάνδος τη δεκαετία του 1960.

Αρχιτεκτονική

Το καθολικό εξωτερικά

Η Παρηγορήτισσα, καθολικό παλαιότερα μεγάλου μοναστηριού, παρουσιάζει εξωτερικά τη μορφή ογκώδους κύβου, με πέντε ψηλές τρίπλευρες αψίδες που εξέχουν ανατολικά και πέντε τρούλους στη στέγη. Στην εξωτερική μορφή του μνημείου αναγνωρίζονται δυτικές επιδράσεις. Κατά τον Α. Ορλάνδο, η Παρηγορήτισσα εξωτερικά θυμίζει μέγαρα της πρώιμης ιταλικής αναγέννησης.

Οι εξωτερικές όψεις του ναού διαρθρώνονται σε τρεις καθ' ύψος ζώνες, από τις οποίες η πρώτη, ύψους 5 μ. περίπου, είναι κτισμένη χωρίς επιμέλεια, με μικρούς σχετικά λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται ακανόνιστα πλίνθοι. Στη δυτική, τη νότια και τη βόρεια πλευρά του ναού δώδεκα παραστάδες, πλάτους 0,80-0,90 και ύψους 1,50 μ., εξέχουν των εξωτερικών τοίχων. Οι παραστάδες είναι συμμετρικά τοποθετημένες μεταξύ τους και συνδέονται επίσης οργανικά με τους τοίχους του ναού. Κατά τον Α. Ορλάνδο, οι παραστάδες κατασκευάστηκαν για τη στήρι-

ξη των ζευκτών της στέγης της στοάς που πρέπει να υπήρχε στο κάτω μέρος του μνημείου και η οποία στηριζόταν σε ξύλινους κίονες και περιέβαλλε το ναό από τις τρεις πλευρές. Στην ύπαρξη της στοάς συνηγορεί και η πρώτη σειρά των παραθύρων, που είναι τοποθετημένα σε ύψος 4,35 μ. από το εσωτερικό δάπεδο. Τα παράθυρα φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν εκεί για να μην καλύπτονται από τη στοά και να δίνουν άπλετο φως στο εσωτερικό του ναού. Η ύπαρξη της στοάς στο κάτω μέρος του ναού δικαιολογεί και τη μη επιμελημένη τοιχοδομία του ισογείου, καθώς και την έλλειψη κεραμοπλαστικού διακόσμου.

Οι δύο άλλες ζώνες είναι κτισμένες με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και διακόπτονται η καθεμιά από δεκατρία τοξωτά δίλοβα παράθυρα, που διακοσμούνται με πλίνθινα τόξα και οδοντωτές ταινίες.

Ο ναός είχε πέντε εισόδους, μία στη δυτική και από δύο στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Από αυτές σήμερα παραμένουν ανοικτές μόνον η δυτική και μία στη βόρεια πλευρά.

Η πρώτη φάση του καθολικού. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του κυρίως ναού (που αποτελεί το νότιο εσωτερικό τοίχο του βόρειου παρεκκλησίου) έχει κτιστεί με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και φέρει μία ζώνη με ρομβοειδή διάκοσμο, αντίστοιχο με αυτόν που διακοσμεί και την κεντρική αψίδα του ιερού. Κάτω από τη ζώνη αυτή τον τοίχο περιτρέχει σε όλο του το μήκος οδοντωτή ταινία, η οποία περιβάλλει και το τόξο της πόρτας, που οδηγεί στον κυρίως ναό (εικ. 161). Αντίστοιχος διάκοσμος πρέπει να υπάρχει και στο νότιο εξωτερικό τοίχο του κυρίως ναού (εσωτερικός του νότιου παρεκκλησίου), ο οποίος σήμερα είναι επιχρισμένος, αφού δεν έχουν καθαιρεθεί τα κονιάματά του.

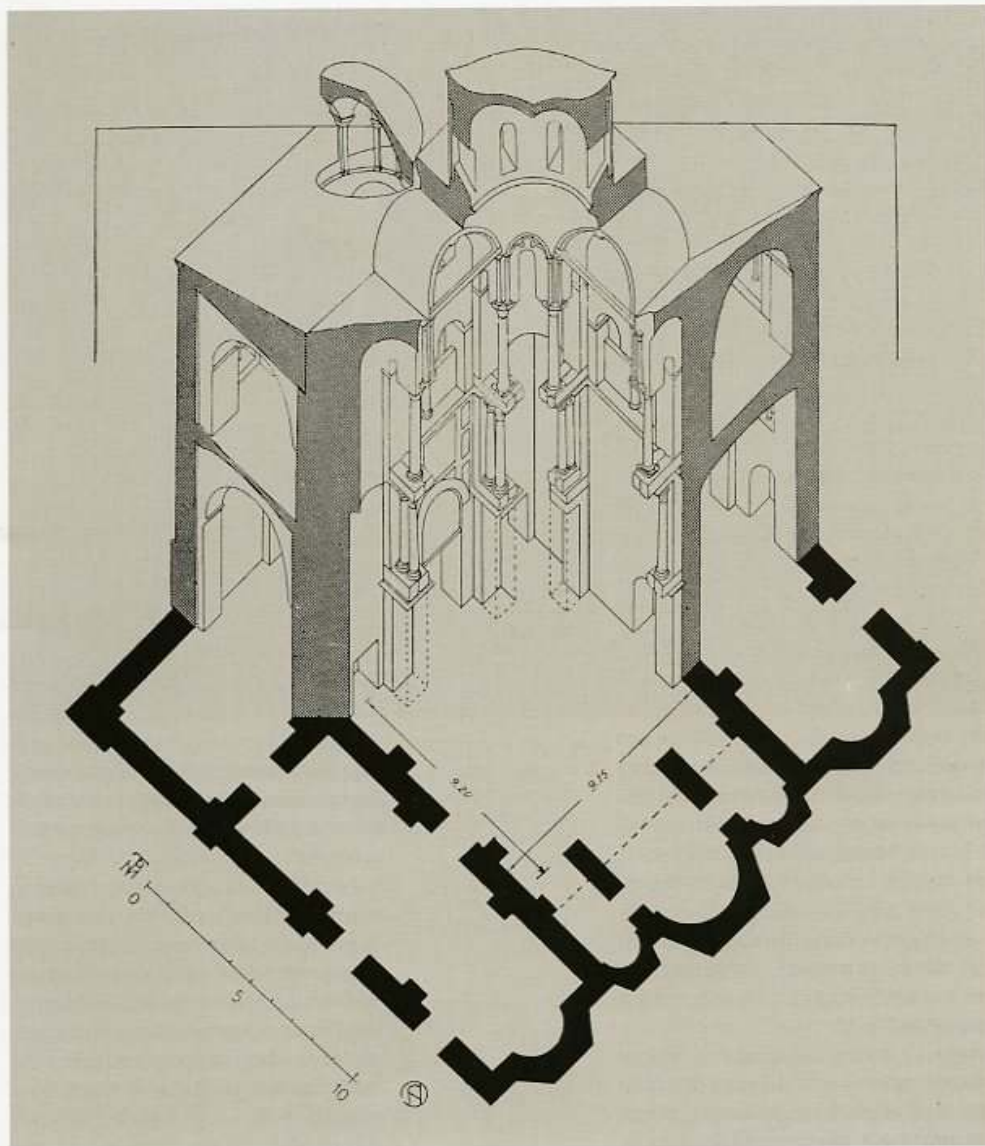
Η επιμελημένη τοιχοδομία του ισογείου του κυρίως ναού, που φαίνεται ότι έγινε για να αποτελεί εξωτερική τοιχοποιία,

Εικ. 161. Παρηγορήτισσα. Νότιος τοίχος του βόρειου παρεκκλησίου (διακρίνεται η τοιχοποιία του αρχικού ναού).

προβλημάτισε αρκετούς ερευνητές. Από αυτούς ο Α. Ορλάνδος διατύπωσε την άποψη ότι ο κυρίως ναός σχεδιάστηκε και άρχισε να κατασκευάζεται χωρίς τα παρεκκλήσια (όπως συμβαίνει και σε άλλους οκταγωνικούς ναούς), αλλά για λόγους ευστάθειας τα αρχικά σχέδια τροποποιήθηκαν και προστέθηκαν όχι μόνον τα παρεκκλήσια, αλλά και ο γυναικωνίτης που περιβάλλει τον κυρίως ναό. Ενδεικτικός για την ύπαρξη ενός αρχικού ναού είναι επίσης και ο αρμός που υπάρχει χαμηλά στην ανατολική πλευρά, μεταξύ παραβημάτων και παρεκκλησίων. Ωστόσο, ο καθηγητής Γ. Βελένης διατύπωσε την άποψη ότι στην ίδια θέση αρχικά υπήρχε μια μικρότερων διαστάσεων εκκλησία, κτισμένη στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όπως και η Παντάνασσα στη Φιλιππιάδα, σε μικρότερη όμως κλίμακα. Κατά τον Γ. Βελένη, η αρχική φάση του μνημείου συνδέεται με την αρχιτεκτονική των Λασκαριδών και πιθανώς με την εκκλησία Ε των Σάρδεων.

Η άποψη του Γ. Βελένη επιβεβαιώθηκε

με την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, που έγινε στο δάπεδο του ναού και η οποία έφερε στο φως τη θεμελίωση των τεσσάρων κίωνων που στήριζαν αρχικά τον τρούλο του ναού, αποκλείοντας την άποψη ότι ο ναός άρχισε να κατασκευά-

*Εικ. 162.
Παρηγορήτισσα.
Ισομετρική
προβολή του
εσωτερικού του
καθολικού.*

ζεται ως οκταγωνικός. Ο αρχικός ναός σώζεται σε αρκετό ύψος, όπως μπορεί κανείς να διακρίνει στη βόρεια και τη δυτική πλευρά, όπου μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων είναι εμφανής η τοιχοποιία του και ο κεραμοπλαστικός διά-

*Εικ. 163.
Παρηγορήτισσα.
Λεπτομέρεια των
παραθύρων στη
νότια όψη.*

κοσμος. Στη βόρεια πλευρά είναι επίσης εμφανής η μερική καταστροφή της τοιχοποιίας για την πάκτωση των προβόλων που στηρίζουν εσωτερικά τους κίονες που τοποθετήθηκαν σε δεύτερη φάση. Στην ίδια πλευρά μπορεί επίσης κανείς να παρατηρήσει τη λίθινη κρηπίδα που υπάρχει στη βάση του τοίχου, η οποία περιέτρεχε εξωτερικά τον αρχικό ναό.

Ο αρχικός αυτός ναός θα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 13ου αι. και πιθανώς συσχετίζεται με τον Μιχαήλ Β' Κομνηνό Δούκα, ο οποίος σύμφωνα με το Βίο της αγίας Θεοδώρας έκτισε δύο μοναστήρια αφιερωμένα στην Παναγία: «συστησάμενον δύο μονάς την τῆς Παντανάσσης, φημί, καὶ τῆς Παναγίας ἐπικεκλημένης...» (Ιώβ Μελίας, Βίος της αγίας Θεοδώρας, PG 127, 904-908). Η παραπάνω διαπίστωση αλλάζει τις μέχρι

σήμερα γνωστές απόψεις, που ταυτίζουν τους ναούς που έκτισε ο Μιχαήλ Β' με την Κάτω Παναγιά και την Παντάνασσα.

Η επιμελημένη τοιχοποιία της πρώτης φάσης της Παρηγορήτισσας παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με αυτή της τράπεζας, καθώς και της νότιας πτέρυγας των κελιών, που αποκαλύφθηκε κατά τις τελευταίες ανασκαφές, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι η πτέρυγα αυτή προϋπήρχε ήδη από τα μέσα του 13ου αι.

Η στέγη. Ο ναός στεγάζεται στο κέντρο με ένα μεγάλο δωδεκάπλευρο τρούλο και τέσσερις μικρότερους στις γωνίες της στέγης. Ο κεντρικός τρούλος πατάει πάνω σε τετράγωνη βάση, η οποία υψώνεται στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού που σχηματίζουν οι θόλοι των καμαρών που καλύπτουν εσωτερι-

κά τον κυρίως ναό. Οι κεραίες του σταυρού που σχηματίζουν οι καμάρες εξέρχουν από την υπόλοιπη στέγη και με τους τρούλους παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα εναλλαγή επιπέδων. Οι περισσότεροι τρούλοι είναι κατασκευασμένοι με πλίνθους, εκτός του βορειοανατολικού, που οι γωνίες του ενισχύονται με πωρόλιθους. Ο κεντρικός είναι δωδεκάπλευρος και οι πλάγιοι οκτάπλευροι και έχουν ισάριθμα τοξωτά παράθυρα, που περιβάλλονται από τοξωτά βαθμωτά πλαίσια και οδοντωτές ταινίες. Τα γείσα των τρούλων διαμορφώνονταν αρχικά με σειρά τόξων, όπως τα γείσα αντίστοιχων ναών της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης, αλλά για λόγους απλούστευσης σε κάποια επισκευή του ναού καταργήθηκαν. Στην υπόθεση αυτή οδηγεί το γεγονός ότι τα τριγωνικά τμήματα ανάμεσα στην οδοντωτή ταινία και στην άκρη της στέγης των τρούλων γεμίζουν με ακανόνιστους λίθους και πλίνθους και όχι μόνο με πλίνθους, όπως το υπόλοιπο τμήμα των τρούλων. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς του ναού εξέχει κωνική στέγη που εδράζεται σε οκτώ κιονίσκους. Πρόκειται για έναν ουρανίσκο, ο οποίος δεν συναντάται συχνά σε βυζαντινούς ναούς και η ύπαρξή του εδώ παραμένει αδιευκρίνιστη. Κατά μία άποψη, ο ουρανίσκος χρησίμευε ως κώδωνοστάσιο της μονής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κιονίσκοι που βαστάζουν τον ουρανίσκο. Οι κιονίσκοι πατούν σε ελαφρώς κωνική βάση και έχουν κορμό με τη μορφή 3/4 κύκλου, στο πίσω μέρος του οποίου εξέχει ένα ορθογώνιο τμήμα. Τα κιονόκρανα των κιονίσκων παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα ποικιλία και διακοσμούνται με κυματοειδείς βλαστούς και κρινάνθημα ή φύλλα αμπέλου και σταφύλια ή άλλα διακοσμητικά θέματα. Το ασυνήθιστο σχήμα των κιονίσκων, ο εξεργος διάκοσμος και η εκτέλεση του αναγλύφου δείχνουν επηρεασμένα από αντίστοιχα

έργα της Δύσης, όπως άλλωστε και άλλα στοιχεία του ναού.

Το καθολικό εσωτερικά

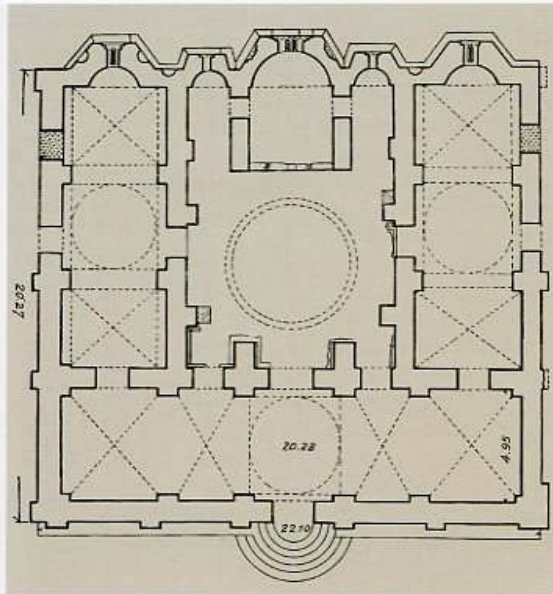
Η εκκλησία της Παρηγορήτισσας έχει κτιστεί σε ένα αρκετά πρωτότυπο σχέδιο, που συνδυάζει τον οκταγωνικό τύπο στο ισόγειο και τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στον όροφο. Ο κυρίως ναός έχει κάτοψη τετράγωνη, φέρει στη δυτική πλευρά νάρθηκα και περιβάλλεται βόρεια και νότια από συμμετρικά παρεκκλήσια, αφιερωμένα αντίστοιχα στους Ταξιάρχες και τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο, που πλαισιώνουν το ναό σε σχήμα Π (εικ. 164). Ανάλογη διάταξη ακολουθεί και ο γυναικωνίτης στον όροφο, ο οποίος δεν είναι προστός στους επισκέπτες (εικ. 165). Ο νάρθηκας. Η είσοδος στο ναό γίνεται από τη δυτική πλευρά, όπου μια ημικυκλική σκάλα οδηγεί στο νάρθηκα, που έχει πλάτος 4,95 μ. και αντιστοιχεί σε ολόκληρο το μήκος της δυτικής πλευράς του ναού (20,28 μ.). Ο νάρθηκας φέρει σε καθεμιά από τις μακρόστενες πλευρές του τέσσερις ολόκληρες παραστάδες και από δύο μισές στις γωνίες, από τις οποίες μόνον οι κεντρικές βρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτές της εξωτερικής πλευράς.

Η στέγαση του νάρθηκα γίνεται με τέσσερα σταυροθόλια και ένα φουρνικό στο κέντρο. Επτά δίλοβα τοξωτά παράθυρα, πέντε στη δυτική πλευρά και ανά ένα στις πλάγιες, φωτίζουν το στενόμακρο αυτό χώρο. Τα παράθυρα βρίσκονται στο πάνω μέρος του νάρθηκα, κοντά στην οροφή, πιθανώς για να μην καλύπτονται από την εξωτερική στοιά που έφερε το μνημείο. Ο νάρθηκας φέρει μία κεντρική είσοδο στη δυτική πλευρά (εικ. 167) και πέντε στην ανατολική, από τις οποίες οι τρεις επικοινωνούν με τον κυρίως ναό και οι δύο πλευρικές με τα παρεκκλήσια. Τα ανοίγματα ήταν αρχικά το-

Εξωτά, μεταγενέστερα όμως διαπλατύνθηκαν και σήμερα είναι ορθογώνια. Το κεντρικό άνοιγμα έχει επισκευαστεί και φέρει σήμερα μαρμάρινο υπέρθυρο και πάνω από αυτό εντοιχισμένη μικρή πλάκα με την επιγραφή: *του παλαιού κ(τι)σ(ι)ματος 796*, η οποία δημιούργησε πολλά προβλήματα στους παλαιότερους ερευνητές σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού.

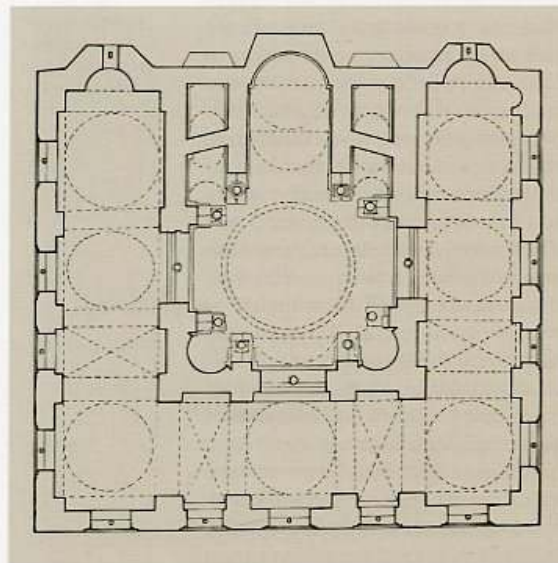
Ο κυρίως ναός. Ο κυρίως ναός έχει τετράγωνη κάτοψη και πυργοειδή μορφή (εικ. 162, 166). Έχει διαστάσεις 9,15x9,20 μ. και καταλήγει ανατολικά σε τρεις τρίπλευρες αψίδες, από τις οποίες η μεσαία είναι ψηλότερη και φθάνει έως το ύψος της στέγης. Ο κυρίως ναός της Παρηγορήτισσας παρουσιάζει τη διάταξη των οκταγωνικών ναών στο ισόγειο και των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών στον όροφο. Το χαρακτηριστικό του είναι το πρωτότυπο σύστημα στήριξης του τρούλου. Πρόκειται για ένα τολμηρό για την εποχή του σύστημα, το οποίο από όσο γνωρίζουμε δεν έχει εφαρμοστεί σε άλλα μνημεία. Τον κεντρικό χώρο του κυρίως ναού καλύπτει ο μεγάλος τρούλος, που στηρίζεται στο ισόγειο σε οκτώ παραστάδες (οι οποίες εξέχουν από τους πλευρικούς τοίχους του ναού) και στους δύο τοίχους που χωρίζουν το ιερό σε τρία μέρη. Πάνω στις παραστάδες πατούν κίονες σε δύο σειρές, οι οποίοι όσο ανεβαίνουν ψηλότερα εξέχουν στο εσωτερικό του ναού (εκφορικό σύστημα) και δίνουν την εντύπωση ότι αιωρούνται. Πάνω στους κίονες αυτούς και με τη βοήθεια τεσσάρων καμαρών στηρίζεται ο ψηλός τρούλος που στεγάζει τον κυρίως ναό. Ο εκφορικός αυτός τρόπος στήριξης του τρούλου έχει σαν αποτέλεσμα να μικρύνει η διάμετρος του και παράλληλα διακοσμεί τον εσωτερικό χώρο με μια ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική σύνθεση.

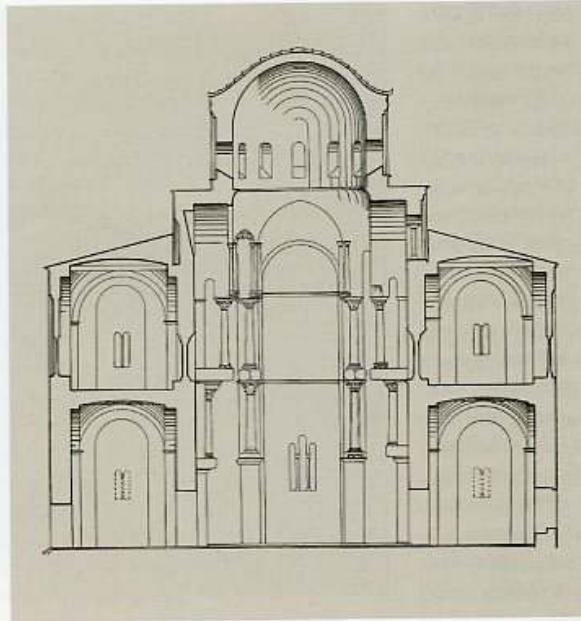
Η πρώτη σειρά των κίωνων αποτελείται από δύο κίονες, που έχουν τοποθετηθεί

Εικ. 164. Παρηγορήτισσα. Κάτοψη του ισογείου.

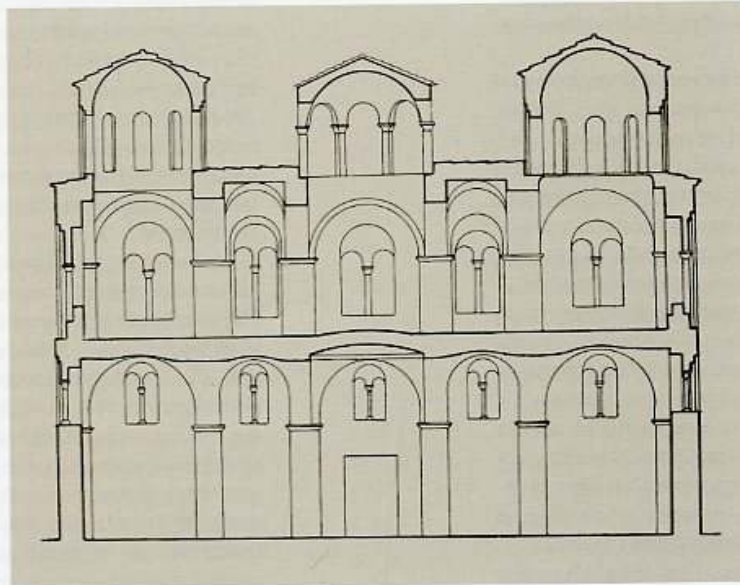
Εικ. 165. Παρηγορήτισσα. Κάτοψη του ορόφου.

Εικ. 166. Παρηγορήτσια. Τομή του καθολικού με όψη προς ανατολικά.

Εικ. 167. Παρηγορήτσια. Τομή του καθολικού με όψη προς δυτικά.

ο ένας πίσω από τον άλλο και εδράζονται στις παραστάδες του ισογείου, πάνω από τις οποίες εξέχουν ως πρόβολοι ανά δύο κορμοί κίωνων, πακτωμένοι οριζόντια στους πλευρικούς τοίχους του ναού. Η στήριξη της δεύτερης σειράς γίνεται με οκτώ μονούς κίονες, που πατούν επίσης σε οριζόντια τοποθετημένους διπλούς κίονες, οι οποίοι εξέχουν περισσότερο και φαίνονται να αιωρούνται στο εσωτερικό του ναού. Πάνω στους κίονες της δεύτερης σειράς εδράζονται οι πεσσίσκοι (ποδαρικά) των υπερυψωμένων καμαρών που βαστάζουν τον τρούλο. Έτσι, μειώνεται η διάμετρος του τρούλου, η οποία φθάνει τα 5,80 μ. (κανονικά θα έπρεπε να ήταν 9 μ.) και ο κυρίως ναός μένει ελεύθερος από στηρίγματα. Τα ποδαρικά των υπερυψωμένων καμαρών διακοσμούν επίσης κιονίσκοι, που φαίνεται να βαστάζουν ανάγλυφα τόξα με πρωτότυπο διάκοσμο.

Οι κίονες φαίνεται ότι παρουσίασαν πρόβλημα πολύ νωρίς, αφού οι περισσότεροι ράγισαν, με αποτέλεσμα να κινδυνεύσει η στατική επάρκεια του ναού. Για το λόγο αυτό οι παραστάδες ενισχύθηκαν και έτσι σήμερα δεν έχουν τις ίδιες διαστάσεις.

Ο κυρίως ναός έχει τρεις πόρτες στη δυτική πλευρά, που έφεραν αρχικά τοξωτά υπέρθυρα και οι οποίες αργότερα διαπλατύθηκαν. Από μία πόρτα υπάρχει επίσης στη βόρεια και τη νότια πλευρά, με τις οποίες ο κυρίως ναός επικοινωνούσε με τα παρεκκλήσια. Οι δύο αυτές πόρτες έχουν επιμελημένα πλίνθινα τοξωτά υπέρθυρα, που περιβάλλονται με οδοντωπή ταινία, η οποία συνεχίζεται και διακοσμεί και τους πλάγιους τοίχους από την πλευρά των παρεκκλησίων.

Ο εσωτερικός χώρος φωτίζεται από τα παράθυρα του τρούλου και τα παράθυρα που ανοίγονταν στα τύμπανα των μεγάλων καμαρών, από τα οποία σήμερα τα περισσότερα είναι τοιχισμένα.

Τα παρεκκλήσια. Τα πλάγια ανοίγματα

οδηγούν στα παρεκκλήσια των Ταξιαρχών και του αγίου Ιωάννη Προδρόμου, από τα οποία το δεύτερο δεν είναι σήμερα επισκέψιμο. Τα παρεκκλήσια έχουν διαστάσεις 12,50x4,65 μ. και καταλήγουν εξωτερικά σε τρίπλευρες αψίδες (εικ. 164). Στους πλάγιους τοίχους τους εξέχουν από δύο παραστάδες (όπως και στο νάρθηκα) και χωρίζουν καθένα από τα παρεκκλήσια σε τρία ίσα τμήματα, από τα οποία τα κεντρικά καλύπτονται με αβαθή φουρνικά και τα πλευρικά με σταυροθόλια.

Ο φωτισμός γίνεται από τρία τοξωτά δίλοβα παράθυρα, που ανοίγονται στο βόρειο και το νότιο τοίχο αντίστοιχα και στο ίδιο ύψος με αυτά του νάρθηκα. Τα παρεκκλήσια, όπως προαναφέραμε, επικοινωνούν με τον κυρίως ναό με δύο πόρτες, που ανοίγονται στο μέσον του βόρειου και του νότιου τοίχου αντίστοιχα. Πόρτες υπήρχαν επίσης και στο βόρειο και το νότιο εξωτερικό τοίχο, από τις οποίες ανοικτή παραμένει μόνον η πόρτα στο κέντρο της βόρειας πλευράς. Το δάπεδο του νάρθηκα και των παρεκκλησίων παρουσιάζει σήμερα μια μικρή υπερύψωση σε σχέση με αυτό του κυρίως ναού, η οποία οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση.

Στο βόρειο παρεκκλήσιο ένας εγκάρσιος τοίχος χωρίζει το χώρο σε δύο τμήματα. Ο τοίχος φέρει δυτικά τοιχογραφίες που μιμούνται δεσποτικές εικόνες τέμπλου.

Ο γυναικωνίτης. Πάνω από το νάρθηκα και τα παρεκκλήσια υπάρχει συνεχόμενος γυναικωνίτης, που καταλήγει στην ανατολική πλευρά σε δύο κόγχες (εικ. 165). Οι πλευρικοί τοίχοι του φέρουν παραστάδες (εικ. 168), οι οποίες όμως δεν σχετίζονται με τις παραστάδες του ισογείου. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος έχουν από τέσσερα παράθυρα, που επίσης δεν παρουσιάζουν εξωτερικά αντιστοιχία με τα παράθυρα της κάτω σειράς. Αντίθετα, μεγαλύτερη συμμε-

*Εικ. 168.
Παρθενώνα.
Τμήμα του
γυναικωνίτη.*

τρία υπάρχει στη δυτική πλευρά, όπου ανοίγονται πέντε δίλοβα τοξωτά παράθυρα. Ο γυναικωνίτης φωτίζεται επίσης από τα παράθυρα των τρουλίσκων στις τέσσερις γωνίες του ναού και το άνοιγμα του ουρανίσκου στη δυτική πλευρά.

Η στέγαση του γυναικωνίτη γίνεται με τους τέσσερις τρουλίσκους στα άκρα, ενώ στον υπόλοιπο χώρο εναλλάσσονται σταυροθόλια με φουρνικά. Ο γυναικωνίτης περιβάλλει τον κυρίως ναό από τις τρεις πλευρές του και μπορεί κανείς να δει στο εσωτερικό του ναού από τρία μεγάλα δίλοβα παράθυρα, που ανοίγονται στο μέσον των εσωτερικών τοίχων του γυναικωνίτη. Τα παράθυρα αυτά φθάνουν έως το δάπεδο σχεδόν του γυναικωνίτη και φέρουν στο κέντρο από ένα μεγάλο κίονα. Οι κίονες πατούν σε βάσεις ιωνικού τύπου και έχουν ο καθένας διαφορετικό κιονόκρανο με ωραίο διάκοσμο από φύλλα αμπέλου ή άκανθας και συμπλεκόμενους μίσχους. Ο διάκοσμος αυτός, και συγκεκριμένα του δυτι-

κού και του νότιου κιονοκράνου, φανερώνει φραγκικές επιδράσεις.

Για την προστασία των πιστών το κάτω τμήμα των παραθύρων έκλινε με θωράκια, τα οποία σήμερα δεν σώζονται, αλλά είναι εμφανή τα ίχνη των πακτώσεών τους.

Ο γυναικωνίτης (σήμερα δεν είναι επισκέψιμος) δεν φαίνεται να είχε ολοκληρωθεί, όπως συμπεραίνει κανείς από το δάπεδο που είναι ανώμαλο, αφού είναι εμφανές το πάνω μέρος των σταυροθολίων και των φουρνικών του νάρθηκα και των παρεκκλησίων. Επίσης, ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι οι τοίχοι του γυναικωνίτη δεν έχουν επιχρισθεί. Προβληματική παραμένει επίσης και η άνοδος στο γυναικωνίτη, αφού δεν σώζονται ίχνη της σκάλας που οδηγούσε σε αυτόν. Σήμερα η πρόσβαση γίνεται από μια σιδερένια σκάλα, που έχει τοποθετηθεί σε ένα ακανόνιστο άνοιγμα που βρέθηκε στο νότιο παρεκκλήσιο. Πάντως, η άνοδος θα πρέπει να γινόταν εσωτερικά, αφού και εξωτερικά δεν υπάρχουν ίχνη πρόσβασης σε αυτόν.

Ο εξωτερικός διάκοσμος

Η εκκλησία της Παρθενώνας φέρει κεραμοπλαστικό διάκοσμο με ενδιαφέροντα διακοσμητικά θέματα, τα οποία περιορίζονται κυρίως στην ανατολική πλευρά (εικ. 169). Η πλευρά αυτή διαρθρώνεται από πολλά επίπεδα, που διαμορφώνουν οι πέντε ανισούψεις αψίδες του ιερού, των παραβημάτων και των παρεκκλησίων, οι οποίες διακοσμούνται επίσης με μικρές κόγχες και αψιδώματα. Στο κάτω μέρος της ανατολικής πλευράς και στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων του ισογείου υπάρχει λοξότμητος κοσμήτης, που περιτρέχει το ναό σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς και παράλληλα με αυτόν οδοντωτές ταινίες και ταινίες με έγκοπτες πλίνθους. Στην κεντρική αψίδα του ιερού ανοίγεται

*Εικ. 169.
Παρηγορήτισσα.
Τμήμα της
ανατολικής
πλευράς.*

τρίλοβο παράθυρο με υπερυψωμένο τριπλό βαθμιδωτό πλαίσιο, που περιβάλλεται με οδοντωτή ταινία και ταινία με τετράφυλλα φιαλοστόμια (στόμια πήλινων αγγείων), που έχουν δεχθεί εφυάλωση. Στις πλάγιες πλευρές της αψίδας διαμορφώνονται πλινθόκτιστες κόγχες και αψιδώματα, το εσωτερικό των οποίων διακοσμείται επίσης με διάφορα θέματα.

Οι αψίδες της πρόθεσης και του διακοκικού έχουν στο κάτω μέρος από ένα μονόλοβο παράθυρο και διακοσμούνται πάνω με μία κόγχη. Παρόμοιες κόγχες υπάρχουν και στους τοίχους ανάμεσα στις αψίδες των παραβημάτων και στις αψίδες των παρεκκλησίων. Από ένα δίλοβο παράθυρο με βαθμιδωτό πλαίσιο

ανοίγεται στο κάτω μέρος των αψίδων των παρεκκλησίων, ενώ ένα δεύτερο παράθυρο υπάρχει στο πάνω μέρος και αντιστοιχεί στις κόγχες που διαμορφώνονται στο γυναικωνίτη. Οι αψίδες διακοσμούνται επίσης στις πλάγιες πλευρές με αψιδώματα και κόγχες. Παράλληλα, η ανατολική πλευρά διακοσμείται στο πάνω μέρος της με δύο αβακωτές ταινίες με πλίνθινα και λίθινα πλακίδια, ταινίες με διπλό μαίανδρο και πιο χαμηλά με μία ζώνη με ομοιόθετους ρόμβους. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της ανατολικής πλευράς της Παρηγορήτισσας εντυπωσιάζει με την ασυμμετρία του. Η έλλειψη κανονικότητας του διακόσμου οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι τα τοπικά συνεργεία δεν ήταν εξοικειωμέ-

να με μνημεία των διαστάσεων της Παρηγορήτισσας, αλλά και στο γεγονός ότι οι τεχνίτες έπρεπε να συνταιριάξουν τις δύο φάσεις του μνημείου.

Ο πλίνθινος διάκοσμος του μνημείου συνεχίζεται και στη βόρεια πλευρά. Στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων του ορόφου υπάρχει μια αβακωτή ταινία, που συνεχίζει και σε τμήμα της δυτικής πλευράς. Ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη σειρά των παραθύρων μια λεπτή διακοσμητική ταινία με πλίνθινο κόσμημα με μικρούς ρόμβους περιτρέχει το μνημείο.

Τα παράθυρα της βόρειας, της νότιας και της δυτικής πλευράς του ναού έχουν βαθμιδωτά υπερυψωμένα πλαίσια, που περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία, η οποία συνεχίζεται και στα τμήματα του τοίχου μεταξύ των παραθύρων. Τα τόξα μεταξύ των παραθύρων και των πλαϊσίων γεμίζουν με ομόκεντρες καμπύλες, ανάμεσα στις οποίες διακρίνει κανείς σε κάποια παράθυρα διακοσμητικά θέματα, όπως σταυρό, οδοντωτές ταινίες και φιαλοστόμια. Στη νότια και τη βόρεια πλευρά τα παράθυρα της πάνω σειράς δεν παρουσιάζουν συμμετρία με αυτά της κάτω σειράς. Αντίθετα, μεγαλύτερη συμμετρία παρουσιάζουν μεταξύ τους τα παράθυρα της δυτικής πλευράς.

Ο γλυπτός διάκοσμος

Ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την πολυμορφία και την πρωτοτυπία του. Τμήμα του αποτελούν οι μαρμάρινοι αρράβδωτοι κίονες που πατούν πάνω στους οριζόντιους προβόλους και διακοσμούν σε δύο σειρές καθ' ύψος το κτίριο (εικ. 172). Η ανομοιομορφία τους μαρτυρεί ότι δεν έγιναν ειδικά για να χρησιμοποιηθούν στην Παρηγορήτισσα, αλλά προέρχονται από παλαιότερα κτίρια της Αμβρακίας ή της Νικόπολης. Οι περισσότεροι φέρουν κορινθιακά κιονόκρανα,

Εικ. 170.
Μαρμάρινη
ανάγλυφη εικόνα
με την παράσταση
της Σταύρωσης.
13ος αι.
Αρχαιολογική
Συλλογή
Παρηγορήτισσας.

σε ενδιαφέρουσες παραλλαγές. Όλα τα κιονόκρανα έχουν στο πάνω μέρος λοξότμητο επίθημα. Αρκετοί από τους κίονες χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή, υπάρχουν όμως και κίονες με κιονόκρανα παλαιοχριστιανικής εποχής που ο διάκοσμός τους παρουσιάζει μεγαλύτερη σχηματοποίηση.

Διακοσμημένα είναι επίσης και τα τόξα των καμαρών που βαστάζουν τον τρού-

Εικ. 171.
Παρηγορήτισσα.
Γλυπτό με
παράσταση της
Γέννησης στη
βόρεια καμάρα.

Εικ. 172. Παρηγορήτισσα. Το εσωτερικό της ανατολικής πλευράς.

*Εικ. 173.
Παρθογόρητσα.
Γλυπτό με
παράσταση του
Αμνού στη δυτική
καμάρα.*

λο. Συγκεκριμένα, η δυτική και η βόρεια καμάρα διακοσμούνται με ενδιαφέρουσες ανάγλυφες συνθέσεις, στις οποίες είναι εμφανείς οι δυτικές επιδράσεις. Στο κέντρο του τόξου της βόρειας καμάρας υπάρχει η ανάγλυφη παράσταση της Γέννησης του Χριστού (εικ. 171) και δεξιά και αριστερά όλα τα γνωστά πρόσωπα της σύνθεσης, δηλαδή οι άγγελοι, ο Ιωσήφ, οι βοσκοί, οι μάγοι, οι ευαγγελιστές και οι προφήτες (εικ. 174). Οι περισσότερες μορφές φέρουν ειλητάρια με χαραγμένες ελληνικές επιγραφές, που φέρουν ίχνη κόκκινου χρώματος, για να τονίζονται καλύτερα. Το γλυπτό αποτελείται από έντεκα αυτοτελή κομμάτια (θολίτες), που στηρίζονται με τη βοήθεια σιδερένιων γόμφων. Η διάταξη του γλυπτού θυμίζει έντονα τη διακόσμηση των πυλώνων των γοτθικών ή ρομανικών ναών της Δύσης. Αντίστοιχη είναι και η διακόσμηση του τόξου της δυτικής καμάρας. Στο κέντρο υπάρχει η παράσταση του Αμνού, που κρατάει το σταυρό και φέρει στο πάνω μέρος την επιγραφή: *ὁ ἀμνὸς Κῆρυξου ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου* (εικ. 173). Πρόκειται για μια συμβολική παράσταση που υποδηλώνει τη Σταύρωση

του Χριστού και η οποία ενισχύεται και με τα σύμβολα των ευαγγελιστών, που πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τον Αμνό και φέρουν επιγραφές σχετικές με το Σταυρικό Πάθος. Τα σύμβολα των ευαγγελιστών ακολουθούν προφήτες, όπως ο Σολομών, ο Δαβίδ, ο Ιώβ κ.ά. Η διακόσμηση του δυτικού τόξου έγινε σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, αντίθετα από τη διακόσμηση της βόρειας πλευράς, αφού η απεικόνιση του Αμνού, ως γνωστόν, είχε απαγορευθεί από την ανατολική εκκλησία, σε αντίθεση με τη δυτική.

Στο κάτω μέρος των παραστάσεων των δύο τόξων υπάρχουν κιονίσκοι, τοποθετημένοι μπροστά από τους πεσσίσκους (ποδαρικά) των υπερυψωμένων καμαρών. Οι κιονίσκοι είναι αρράβδωτοι, υπάρχουν όμως και δύο περιπτώσεις (δυτική καμάρα) που οι κιονίσκοι αποτελούνται από δέσμη τεσσάρων βεργίων, ενωμένων με σχοινοειδή πλέγματα. Τα κιονόκρανά τους παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα ποικιλία με ολόγλυφα ή σχηματοποιημένα φύλλα. Ανάλογη ποικιλία παρουσιάζουν και οι βάσεις των κιονίσκων.

Κιονίσκοι με οξυκόρυφα τοξύλλια υ-

πήρχαν και στα μικρά γωνιάια διαστήματα μεταξύ των καμαρών. Σήμερα σώζεται μόνον αυτό της βορειοανατολικής γωνίας. Το τοξύλλιο θυμίζει αντίστοιχα γοτθικά και είναι διακοσμημένο με ανάγλυφους βλαστούς, που βγαίνουν από το στόμα ζώων. Εσωτερικά σχηματίζεται τρίφυλλο με κρινάνθημα στα άκρα. Οι κιονίσκοι του τοξυλλίου, καθώς και οι κιονίσκοι των καμαρών, πατούν πάνω σε ανάγλυφα συμπλέγματα με ενδιαφέρουσες παραστάσεις, που θυμίζουν αντίστοιχα ρομανικά γλυπτά. Συγκεκριμένα, στα συμπλέγματα αυτά απεικονίζονται πραγματικά ή φανταστι-

Εικ. 174.
Παρηγορήτισσα.
Λεπτομέρεια του
γλυπτού
διακόσμου στη
βόρεια καμάρα.

κά ζώα, καθώς και ανθρώπινες μορφές με τερατώδη όψη.

Λόγω της θέσης στην οποία βρίσκονται τα γλυπτά, κοντά στα λοφία του τρούλου όπου απεικονίζονται οι ευαγγελιστές, ο Α. Ορλάνδος διατύπωσε την άποψη ότι τα συμπλέγματα αυτά πιθανώς παριστάνουν τα σύμβολα των ευαγγελιστών, όχι όπως απεικονίζονται στη βυζαντινή τέχνη, αλλά σύμφωνα με την περιγραφή που κάνει ο Ιωάννης στην *Αποκάλυψη* του.

Δυτικές επιδράσεις χαρακτηρίζουν και τα κιονόκρανα των κιονίσκων του ουρανίσκου, καθώς και τα κιονόκρανα των κίωνων που φέρουν τα εσωτερικά παράθυρα του γυναικωνίτη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα κιονόκρανα διακοσμούνται με βλαστούς, φύλλα και καρπούς αμπέλου, κυματοειδή βλαστό με κρινάνθημα κ.ά., που χαρακτηρίζονται για την ελευθερία και το φυσιοκρατισμό στην απόδοση του αναγλύφου.

Ο γλυπτός διάκοσμος του ανώτερου τμήματος της Παρηγορήτισσας είναι αναμφίβολα επηρεασμένος από τη δυτική τέχνη και πρέπει να έγινε από δυτικούς καλλιτέχνες που κλήθηκαν να εργαστούν στην Άρτα από τους Κοιμηνοδουκάδες κτήτορες του ναού.

Το αρχικό τέμπλο

Ο ναός είχε αρχικά μαρμάρινο τέμπλο, που καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Σήμερα στη θέση του υπάρχει μόνον ο στυλοβάτης στο τμήμα του ιερού βήματος. Κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών που έγιναν στο μνημείο βρέθηκαν λιγοστά μαρμάρινα μέλη του τέμπλου, με βάση τα οποία ο Α. Ορλάνδος έκανε μια προσπάθεια αναπαράστασής του. Σύμφωνα λοιπόν με την αναπαράσταση αυτή, το τέμπλο αποτελούνταν από δύο πεσίσκους και δύο κιονίσκους στο πάνω μέρος (με τη μορφή τεσσάρων συμ-

φυών βεργίων ο καθένας), που διακοσμούνταν στο μέσον της κύριας και της πλάγιας όψης με ωραίο ανάγλυφο πλέγμα. Στα κενά μεταξύ των πλάγιων τοίχων και των πεσσίσκων υπήρχαν δύο θωράκια, που αποτελούνταν από τετράγωνο πλαίσιο και συμπλεκόμενες ταινίες, που διακοσμούσε αλυσειδές πλέγμα. Στα μεταξύ των ταινιών κενά υπήρχαν ζώα σε μικρογραφία. Τα θωράκια με το πολύπλοκο γεωμετρικό σχέδιο ήταν διάτρητα και δημιουργούσαν έντονες φωτοσκιάσεις.

Το δάπεδο

Το δάπεδο του κυρίως ναού ήταν αρχικά στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες που έχουν καταστραφεί και σήμερα σώζονται λιγοστά δείγματα στις παρυφές των πλευρικών τοίχων, μαζί με τμήματα του μαρμάρινου τοιχοβάτη που στήριζε την ορθομαρμάρωση του ναού. Ένα μεγάλο τμήμα του τοιχοβάτη σώζεται κατά μήκος της θύρας που οδηγούσε από τον κυρίως ναό στο νότιο παρεκκλήσιο. Στη διάρκεια της τουρκοκρατίας το δάπεδο αντικαταστάθηκε με άλλο και τότε τοποθετήθηκε το κεντρικό ομφάλιο με την παράσταση του δικεφάλου αετού. Το σημερινό δάπεδο είναι νεότερο και έγινε κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών που έκανε ο Α. Ορλάνδος στο μνημείο και στο οποίο διατήρησε το ίδιο ομφάλιο.

Η ορθομαρμάρωση

Οι τοίχοι του κυρίως ναού, τουλάχιστον έως το ύψος του γυναικωνίτη, ήταν αρχικά επενδυμένοι με ορθομαρμάρωση. Οι πολύχρωμες πλάκες που την αποτελούσαν ήταν στερεωμένες στους τοίχους με κονίαμα και μεγάλα καρφιά, μερικά από τα οποία βρίσκονται ακόμη στη θέση τους. Στο κάτω μέρος η ορθομαρμάρωση εδραζόταν σε μαρμάρينو

τοιχοβάτη, που διακοσμούσαν με μεγάλο λέσβιο κυμάτιο και ο οποίος διατηρείται σε αρκετά σημεία του δαπέδου. Ένα μεγάλο τμήμα της ορθομαρμάρωσης σώζεται σήμερα στη δυτική πλευρά του ναού και δίνει μια καλή εικόνα της εντυπωσιακής διακόσμησής του. Η ορθομαρμάρωση αποτελούνταν από πολύχρωμες μαρμάρινες πλάκες, μερικές από τις οποίες έφεραν και ζεύξεις, δηλαδή στενόμακρα διακοσμημένα κομμάτια μαρμάρου, τοποθετημένα εγκάρσια στον τοίχο, που περιέβαλλαν τις πλάκες σαν ένα είδος πλαισίου. Ζεύξεις από λευκό μάρμαρο, διακοσμημένες με πολύπλοκο αστράγαλο, φέρουν οι πολύχρωμες μαρμάρινες πλάκες που υπάρχουν σε δύο παράλληλες σειρές πάνω από το υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου.

Το υπέρθυρο

Το υπέρθυρο πάνω από τη δυτική είσοδο του κυρίως ναού διακοσμείται με μεγάλο τόξο (εικ. 175), που αποτελούνταν από έντεκα μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο, από τις οποίες σώζεται το μεγαλύτερο μέρος (επτά πλάκες). Ο ανάγλυφος διάκοσμος των πλακών κατανέμεται σε τρεις ζώνες, από τις οποίες η κάτω φέρει διάκοσμο με αντωπά ανθέμια και η πάνω κυματοειδή βλαστό με ημιανθέμια. Στο μέσον η ζώνη είναι πιο πλατιά και διακοσμείται με κύκλους που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους (σηρικούς τροχούς). Στο κέντρο των κύκλων υπάρχουν λαξευμένες παραστάσεις φανταστικών ζώων σε μικρογραφία ή άλλα διακοσμητικά θέματα και στα μεταξύ των κύκλων και του πλαισίου κενά διαρθρώνεται η κτητορική επιγραφή. Το ανάγλυφο έχει αποδοθεί με επιπεδόγλυφη τεχνική και το βάθος του έφερε κόκκινη κηρομαστίχη (σήμερα σώζονται λιγοστά ίχνη), δηλαδή ένα μίγμα κεριού, μαρμα-

ροκονίας και χρώματος, πάνω στην οποία προβάλλουν έντονα ο διάκοσμος και η επιγραφή.

Η κτητορική επιγραφή
και η χρονολόγηση του ναού

Ανάμεσα στον ανάγλυφο διάκοσμο του υπερθύρου υπάρχει η κτητορική επιγραφή (εικ. 176), η οποία, αν και δεν σώζεται ολόκληρη, βοηθά ωστόσο στη χρονολόγηση του μνημείου. Μολονότι η επιγραφή δεν κάνει λόγο για την ανέγερση ή την ανακαίνιση του ναού, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα τρία ονόματα των Κομνηνοδοουκάδων που αναγράφονται σε αυτή αναφέρονται στους κτήτορές του.

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Α. Ορλάνδου, η επιγραφή έχει ως εξής:

ΚΟΜΝΗΝΟΔΟΥΚΑΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΝΙΚΗΦΩΡΟΣ

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙ(Ι)ΣΣΑ ΚΟΜΝΗΝ(Ο)ΔΟΥΚΑΙΝΑ

ΚΟΜΝΗΝΟΒΛΑΣΤΟΣ ΔΙΕΣΠΟΤΗΣ ΘΙΩΜΑΣ ΜΕΓΑΣ

ΚΟΜΝΗΝ(Ο)Ι ΕΛΙΛΑΔΟΣ ΑΓΥΤΑΝΑΚΤΕΣ] ή ΚΟΜΝΗΝ(Ω)Ν ΚΙΛΑΔΟΣ ΑΓΓΕΛΩΝΥΜΩΝ]

Με βάση τα ονόματα που αναφέρει η επιγραφή, ο Α. Ορλάνδος χρονολόγησε την ανέγερση του ναού ανάμεσα στα 1283 και 1296. Ο Νικηφόρος που αναφέρει η επιγραφή ήταν γιος του Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα και δεσπότης της Ηπείρου κατά τα έτη 1267/8-1296. Η σύζυγός του Άννα Παλαιολογίνα, ανηψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ήταν μια δυνατή προσωπικότητα, η οποία δεν έπαψε να έχει σχέσεις με την πατρίδα της την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που αναγνωρίζεται στον αρχιτεκτονικό τύπο της Παρηγορήτισσας, αλλά και σε επιμέρους στοιχεία του πολυτελούς διακόσμου του μνημείου. Ο Θωμάς ήταν γιος του Νικηφόρου και της Άννας και έλαβε τον τίτλο του δεσπότη, με τον οποίο αναφέρεται στην επιγραφή, το

1294 από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο. Η πληροφορία αυτή, καθώς και το γεγονός ότι ο θάνατος του Νικηφόρου χρονολογείται το 1296, επέτρεψαν στον ιστορικό D. Nicol να διατυπώσει την άποψη ότι η εκκλησία της Παρηγορήτισσας κτίστηκε ανάμεσα στα έτη 1294 και 1296.

Πάντως, οι εργασίες που έγιναν από τον Νικηφόρο, τη σύζυγό του Άννα και το γιο τους Θωμά αφορούν τη δεύτερη φάση της Παρηγορήτισσας, και συγκεκριμένα την υπερύψωση του ναού, την προσθήκη των παρεκκλησίων, που πλαισιώνουν το ναό σε σχήμα Π, και φυσικά τον πολυτελή διάκοσμο του ναού.

Τα δυτικά στοιχεία, που είναι επίσης εμφανή στο ναό, οφείλονται όχι μόνο στις επιδράσεις που δεχόταν η Ήπειρος, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, από τη γειτονική Ιταλία, αλλά κυρίως στις σχέσεις επιγαμίας που πολύ νωρίς δημιούργησαν οι δεσπότες της Ηπείρου με ιταλούς άρχοντες. Είναι γνωστό ότι ο Νικηφόρος είχε παντρεύσει την κόρη του Θάμαρ με τον Φίλιππο του Τάραντα, γιο του Καρόλου ΙΙ δ'Αΐνου, και την κόρη του Μαρία με τον Ιωάννη Ορσίνι, κόμη της Ζακύνθου, της Ιθάκης και της Κεφαλονιάς. Αρκετά χρόνια πριν από αυτόν, ο πατέρας του Μιχαήλ Β' είχε επίσης παντρεύσει τις κόρες του Ελένη και Άννα με τον Μανφρέδο, βασιλέα της Σικελίας, και τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο αντίστοιχα.

Η Παρηγορήτισσα αντιπροσωπεύει την επαρχιακή βυζαντινή τέχνη. Οι τεχνίτες που εργάστηκαν σε αυτή είχαν ως πρότυπο ανάλογα μεγαλοπρεπή έργα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, ενώ παράλληλα είχαν δεχθεί επιδράσεις από την τοπική παράδοση και την τέχνη της Δύσης.

Τα ψηφιδωτά

Εκτός από το γλυπτό διάκοσμο και την

Εικ. 175. Παρηγορήτισσα. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Τοιχογραφία στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού. Στο πάνω μέρος το τόξο με την κτητορική επιγραφή.

Εικ. 176. Παρηγορήτισσα. Λεπτομέρεια της κτητορικής επιγραφής.

ορθομαρμάρωση, ο ναός έφερε επίσης και ψηφιδωτά, που διακοσμούσαν τον τρούλο, την ανατολική και τη νότια καμάρα της στέγης και τα οποία έχουν υποστεί σημαντικές φθορές. Τα ψηφιδωτά είχαν δεχθεί το 1864/5 πολλές συμπληρώσεις και επιζωγραφήσεις, που απομακρύνθηκαν κατά τη διάρκεια συντήρησής τους.

Στον ημισφαιρικό θόλο του τρούλου εικονίζεται η μορφή του Παντοκράτορα, που ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατάει κλειστό ευαγγέλιο με

*Εικ. 177.
Παρηγορήτισσα.
Οι προφήτες
Ησαΐας και
Ιερεμίας, σεραφείμ
και χερουβεΐμ.
Ψηφιδωτό στο
τύμπανο του
τρούλου.*

πολύτιμη στάχωση (εικ. 178). Το κεφάλι του Κυρίου περιβάλλει ένσταυρος φωτοστέφανος με διάκοσμο στις κεραίες, που μιμείται πολύτιμους λίθους. Η μορφή του Παντοκράτορα είναι μνημειακή με έκφραση αυστηρή. Χαρακτηριστικές είναι οι λεπτομέρειες του προσώπου με τα ακτινωτά φώτα στα μάγουλα, που έχουν αποδοθεί με πολύ μικρές και διαφορετικού χρώματος ψηφίδες.

Στο τύμπανο του τρούλου και ανάμεσα στα παράθυρα εικονίζονται δώδεκα προφήτες, που εναλλάσσονται με σεραφείμ,

Εικ. 178. Παρηγορήτισσα. Ο τρούλος με την ψηφιδωτή παράσταση του Παντοκράτορα.

χερουβείμ και τροχούς και περιβάλλουν τον Παντοκράτορα (εικ. 177). Ένα μεγάλο μέρος από την παράσταση δεν σώζεται σήμερα. Οι προφήτες εικονίζονται ολόσωμοι με διαφορετικές στάσεις και κινήσεις. Φορούν χιτώνα και ιμάτιο ανοικτού χρώματος και οι περισσότεροι κρατούν ελιγάρια. Χαρακτηρίζονται για την άνεση των κινήσεων και την ελευθερία στην πτυχολογία των ενδυμάτων τους, που θυμίζει έργα της αρχαιότητας. Τα σεραφεείμ, που υπάρχουν ανάμεσα στους προφήτες, είναι πέντε, φέρουν ανοικτές ποικιλόχρωμες φτερούγες και έχουν στο κέντρο πρόσωπο νεαρής μορφής. Ισάριθμα είναι επίσης και τα χερουβείμ, που εικονίζονται με τέσσερις κλειστές φτερούγες και διακοσμούνται με οφθαλμούς, σύμφωνα με την προφητεία του Ιεζεκιήλ. Στο κέντρο των φτερών υπάρχει η κεφαλή νεαρής επίσης μορφής, ενώ ορίζονται και στο κάτω μέρος προβάλλουν ανθρώπινα χέρια και πόδια. Την απεικόνιση των ουράνιων δυνάμεων συμπληρώνουν δύο ζεύγη τροχών, που διακοσμούνται στα πλάγια με φτερά και οφθαλμούς, σύμφωνα επίσης με την προφητεία του Ιεζεκιήλ.

Ψηφιδωτά με τις παραστάσεις των τεσσάρων ευαγγελιστών υπήρχαν και στα τέσσερα λοφία του τρούλου, από τα οποία τα ψηφιδωτά του βορειοανατολικού και του νοτιοδυτικού λοφίου είναι τελείως κατεστραμμένα, ενώ των άλλων σώζονται λιγοστά λείψανα.

Τα ψηφιδωτά του τρούλου παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους ως προς την εκτέλεση. Η μορφή του Παντοκράτορα, με το ζωγραφικό αλλά στεγνό πλάσιμο του προσώπου, δείχνει βαθιά επηρεασμένη από την τεχνική των φορητών εικόνων και έρχεται σε αντίθεση με τους προφήτες, που χαρακτηρίζονται από μνημειακή αντίληψη και είναι επηρεασμένοι από κλασικά πρότυπα. Το στήσιμο των μορφών, που μιμείται αρχαίους ανδριάντες, οι άνετες

κινήσεις και η ζωντάνια που αποπνέουν, τις φέρνουν πιο κοντά στην τέχνη των Παλαιολόγων και τις κατατάσσουν στα αριστουργήματά της.

Τα ψηφιδωτά της Παρηγορήτισσας χαρακτηρίζονται για την πολυχρωμία και τους τολμηρούς χρωματικούς συνδυασμούς. Εκτός από λίθινες ψηφίδες χρησιμοποιήθηκαν και ψηφίδες από υαλόμαζα με προσμίξεις διαφόρων χρωμάτων, όπως π.χ. στο πράσινο χρώμα που τονίζει τις σκιές του προσώπου και τις ρυτίδες του λαιμού, στο πορφύρο που χρησιμοποιήθηκε για τις πτυχές του χιτώνα κ.α. Στα ψηφιδωτά της Παρηγορήτισσας έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί και ψηφίδες με φύλλα χρυσού σε διαφορετικές αποχρώσεις, καθώς και ψηφίδες με φύλλα ασημιού (κυρίως στη διακόσμηση του ευαγγελίου).

Τα ψηφιδωτά χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αι. και είναι σύγχρονα με τη δεύτερη φάση του ναού. Σε αυτά αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον ομάδες τεχνιτών, με βασικές μεταξύ τους διαφορές στην εκτέλεση του έργου, οι οποίοι φαίνεται ότι ήλθαν από τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη, πατρίδα της Άνας Παλαιολογίνας, με την οποία διατηρούσε στενές επαφές.

Οι τοιχογραφίες

Στο ιερό και στους τοίχους του ισογείου του κυρίως ναού υπάρχουν σήμερα τοιχογραφίες, οι οποίες έγιναν σε διαφορετικές εποχές, μετά την καταστροφή της ορθομαρμάρωσης που διακοσμούσε αρχικά το ναό.

Οι τοιχογραφίες του ιερού. Οι τοιχογραφίες του ιερού περιορίζονται σε τμήμα της ημικυκλινδρικής αψίδας και διαρθρώνονται σε τρεις ζώνες (εικ. 172). Στην πάνω ζώνη εικονίζεται μέσα σε τόξο με ωραίο διακοσμητικό θέμα η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας (με τον Χριστό σε μέταλλο μπροστά στο